

432
M-93

АСҚАД МУХТОР

ЧИНОР

Ривоятлар, ҳикоятлар, қиссалар..

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
БАДИИЙ АДАБИЕТ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1969

УЎНВИПН
160315
ВИБЛИОТЕКА **Описано**

1972

Асқад Мухторнинг бу романи шарқ адабий анъаналарини эслатувчи янги бир шаклда ёзилган. Чинорнинг катта шохларидай ҳар томонга тарвақайлаб кетган қиссалар ҳозирги куннинг жонли воқелигини акс эттирса, унинг теран илдиалари — ҳикоятлар яқин ўтмиш ҳақида. Ривоятлар ёса пилдираб учган япроқлар сингари енгил, улар поэтик романтика қанотида қадим афсоналарга бориб туташидилар...

Бударнинг ҳаммаси ҳам бир ўзбек оиласи ҳақида. Бу оила катта, қадимий, маданий, меҳнаткаш ва шу маънода «тагли-зотли». Унинг ҳар бир аъзоси халқ ҳаётида маълум бир масъулиятли юкни ўз виммасига олган. Жонажон тупроққа чуқур томир ёйган, бақувват ва қадимий Чинор мангулик рамзи, халқимиз рамзидир.

Оила боши Очил бува сафари билан шартли равишда ўзаро боғланган қиссаларнинг ҳар бири мустақил ахлоқий-эстетик фикрни олдинга суради. Ҳикоятлар ва ривоятлар ёса бу фикрларни қувватлаб, янада мустаҳкамлайди.

Ўз2
М93

Мухтор Асқад.

Чинор. Ривоятлар, ҳикоятлар, қиссалар...

Т., Гафур Ғулум номидаги бадий адабиёт
нашриёти, 1969.

400 бет.

Тиражи 60000.

Мухтар Асқад. Чинора.

Тоғ бағридаги хув ўша булут булут эмас, чинор. Дарвоқе, тоғнинг ўзи ҳам, қишлоқ ҳам унинг номи билан: Чинортоғ, Чинорқишлоқ деб аталади. Бизнинг Очил бува шу ерда туғилган. Мен гапни тўғри шу кишидан бошламоқчи эдим, лекин бу жойларда чинорсиз ҳеч нарсани тушунтириб бўлмайди. Ҳатто гузар, ундаги катта, гавжум чойхона ҳақида гап кетганда ҳам. «Чинорда чақчақлашиб келдик», «Чинорга бориб бир ош қилайлик», дейишади. Бутун қишлоқ шу чинорнинг соясига жойлашган.

Очил бува бугун чинор билан хайрлашмоқда. Бутунлай эмас, албатта. Вақтинча. У сафар олдидан, ҳар гал шундай қилади, тирик одам билан хайрлашгандай узоқ тикилиб, пичирлашиб хайрлашади.

Ҳали оппоқ тонг. Нур уйғотган қушча товушининг илк кумуш ҳалқачалари осмонга ўрлаб кетди. Ним шабадада яшил булутнинг ҳар жой-ҳар жойи совундай кўпириб, азим чинорнинг сирли бағридан чиқиб келган сокин ва қудратли шовиллаш оламни тутди. Қулоқ солмаганга бу товуш эшитилмайди ҳам, лекин Очил бува учун ҳозир тонг ҳам гўё мана шу шовиллашдангина иборат эди. У гузардаги катта оқ тош супада тикка турибди. Ана шу тоғ қишлоғида бундай қоятош сероб, улар йўлкаларда зинапоя, ариқларда кўприк, чашмаларда босма, чойхоналарда супа вази-фасини ўтқайди. Чинор ҳам ана шундай қоятошдан ўсиб чиққан, лекин унинг томирлари тош остидаги она тупроқ бағрида Чинортоғнинг илдиэлари билан тутлашиб кетган, дейишади.

Ҳали оппоқ тонг. Гузарда ҳам, қишлоқ кўчаларида

ҳам бир кимса йўқ. Фақат Очил бува билан чинор юз-ма-юз туришибди.

Очил бувага у доим тирикдай, қадрдон суҳбатдошдай туюлади. Доно суҳбатдош. Ёши аллақачон мингдан ошиб кетган. Минг йил! Унинг навниҳол пайтини кўз олдига келтириб бўлмайди. У вақтлар йил саноғи фақат учта рақам билан ифодаланган бўлса керак. Минг йил! Ҳар баҳорда янги либос, янги ҳаёт. Унинг ўн тўққиз қулочли ғўдир танаси ўзининг минглаб қатламлари билан гўё ҳаётнинг мангулигини тасдиқлаб туради. Сон-саноқсиз панжа барглари ҳам бетиним қимирлаб, нузли ҳаводан ризқини териб олаётгандай, юксакликка интилгани-интилган. Очил бува уни доим ёш кўради. Мана ҳозир ҳам оппоқ тонгда навқирон гуркираб, бутун вужудидан сарин ёшил барқ уриб турибди. Тарвақайлаб ўсган силлиқ, яшил бутоқларидан кўз ўрмалаб тепага чиққан сари танаси сутдай оқариб боради. Гузар устига оғиб турган еттинчи бутоғи ҳали жуда ёш, борган бўлса беш юз-олти юз яшардир, унинг танаси қиз сийнасидай оппоқ, соф. У Очил буванинг йигитлик чоғида ҳам худди шундай эди, ўшанда ҳам унинг кўнглига шу қиёс келган.

Ҳа, чинорга тикилиб Очил бува бутун умрини эслайди. Унга қараб турса кўз олдида денгиздай бир чексизлик, ям-яшил чексизлик кўринади. Умри чексиздай туюлади. Гўё ўзи ҳам минг йиллардан бери яшаётгандегу яна минг йиллар умр кўрадигандек. Шунда у чор атрофга, бутун табиатга худди хўжайиндай назар ташлайди, тоғлар орқасидаги қора булутлар, узоқда йилт-йилт этган чақмоқлар билан сенлаб гаплашади:

— Қўй энди, тонгни қийнама, тонг отиб олсин!

Узоқ тикилади бува чинорга. Узоқ суҳбат қилади, хайрлашади. Охири кўксига соқоли сал титраб, товушсиз, кўз ёшсиз йиғлаб юборади. Йўқ, у қаттиқ ғусса чекаётгани йўқ. Чамаси, йиғлаган ҳам унинг ўзи эмас, гўё бошқа биров...

РИВОЯТ

Бу чинорни Очил буванинг узоқ аждодларидан бири вабо йили ўтқазган дейишади, ўшандан бери бу ерларга биронта офат йўламаган экан. Шунинг учун чинорнинг зиёратига атроф-теваракдан ҳар йили тумонат одам келиб кетади. Шундай бўлса ҳам, унинг ғўдир пўстлоғида

пичоқ яраси у ёқда турсин, биронта тирноқ пзи ҳам йўқ. Чунки чинорнинг танасига тиг тегса қон тирқирармиш...

Бир йили, у вақтларда Очил бува етмишлардан энди ошган пайт экан, қишлоқнинг қариялари чинорнинг ёши-ни ҳисоблаб, унинг мингга кирадиган фаслини тахминлаб, эълон қилишибди. Эътиқодга кўра, чинор мингга кирган соати ўздан-ўзи ловиллаб ёниб кетиши керак экан.

Ўшандан кейин Чинорқишлоқда ҳам, унинг атрофларида ҳам неча ҳафтагача таҳлика ҳукм суради. Чинорнинг атрофи, гузар, ҳатто қишлоқ ҳам ҳувиллаб қолади. Халқ қирга, далага кўчиб чиққан, тоғ этагидаги яшил булутдан кечаю кундуз кўз узмайди. Қариялар тоат-ибодатдан бош кўтармайди, ҳамма кароматли ёнгини ваҳима билан кутади.

Бу ваҳимали кутишдан толиққан аҳоли оқсоқоллардан аниқ кунни белгилашни талаб қилади. Чоллар узоқ кенгашиб, чинорнинг ўт олиш пайтини аниқ айтишади.

Воқеа сафар ойи иккинчи жумасининг ярим кечаси юз бериши керак эди.

Бу башоратга фақат Очил бува ишонмайди. Чунки болалигида бобосидан эшитган ҳикоялар ҳамон ёдида эди. Чингизхон замонида чор атроф тутун ичида қолиб, далалар, қишлоқлар, боғлар ловиллаб ёнганида ҳам, шу чинорнинг улкан яшил бўрки худди ҳозиргидай гуркираб, «Ҳаёт мангудир, ҳаёт тугамайди!» дегандек, аста шовиллаб тураверган экан.

Йўқ, Очил бува чинорнинг ёниб кетишига ишонмайди. Ё ишонмай, ё ловиллаб ўт оладиган бўлса, қадрдонни билан бирга ёниб кетиш ниятида, ўша кечаси ўзи ёлғиз чинор қошига кетади.

Қишлоқ аҳолиси уни шовқин-сурон, йиғи-сиғи, қарғиш, дуо, меҳр-шафқат, лаънат, ҳайрат ва таҳсинлар билан кузатиб қолади. Очил бува Чинорсўқмоқдан аста юриб, тун қоронғилигига сингиб йўқолади.

Сафар ойининг иккинчи жума кечаси бу атрофда ёшу қари тун бўйи бедор, Чинортоғ этагида ҳайбат билан қорайиб турган чинорга узоқдан тикилиб тонг оттиради.

Чинор ёнмайди.

Очил буванинг ўзи бу кеча ҳақида бирон вақт биронта одамга батафсил ҳикоя қилганини ҳеч ким билмайди-ю. лекин халқ орасида у ҳақда эртасигаёқ дув-дув гап тарқалади. У кечаси билан гузардаги ўша тош супада тик туриб, чинорга тикилиб чиққан эмиш. Бир соат, икки соат,

ун соат тикилибди, гўё қисматини кутгандай, кўзларидан ёш тирқираб чиққунча тикилибди.

Чинор ёнмабди.

Чинор ёнмабди-ю, лекин бир дам тилга кириб, худди инсон сингари гапирган эмиш.

— Мен ёниб кетсам, замон охир бўлади!— деганмиш чинор.

Ушандан буён одамлар унга тикилишади. Лекин чинор охир замонни эмас, мангуликни эслатади одамларга. Юздан ошган чоллар зиёратга келганда: «Ёшлигимда уни қария дейишарди, энди ўзим қарияман, у бўлса ўша-ўша», дейишади. Ҳозир унинг ёшини ҳеч ким билмайди. Унинг ёшини санаш гуноҳ ҳам ҳисобланади.

Бу воқеа атрофидаги гаплардан яна бири шуки, чинорнинг гапирганини эшитган одамнинг умри боқий бўлармиш.

Бу гапнинг қанчаси ривоят, қанчаси ҳақиқат — билмайман, лекин Очил бува ҳамон ҳаёт, бу йил қовун пишғида тўқсон тўртга киради, ҳали чинордай бақувват. Унга қараб турсангиз чинорнинг гапирганига ҳам ишонганингиз келади. Чинор билан ёлғиз рўбарў қолиб, астойдил ихлос билан қулоқ солсангиз, сиз ҳам унинг асрий ҳаёлларини эшитгандай бўласиз. У замонлар ҳақида, ҳаётнинг кучи, заволсизлиги ҳақида гапирди. Уйга толсангиз, унинг сокин шовиллашида инсон товушини илгандай бўласиз. «Наҳотки, наҳотки менинг ҳам умрим...» деб пичирлаганингизни билмай қоласиз. Уз товушингизни эшитиб ҳушёр тортасизу жилмайиб қўясиз. Чинор ҳамон шовиллайди.

Иўқ, чинорнинг гапирганига бирдан-бир гувоҳ ҳозирча Очил бува. Бунинг ривоятлигини ҳам ҳамма билади, ҳақиқатлигига ҳам ҳеч ким шак келтиролмайди. Юқорида айтганимдек, чинор ҳақида гапирмай туриб, Очил буванинг таърифига киришиш ҳам қийин. Чунки бу гапларни билмаган одам ҳам, Очил бувани кўрса, албатта бир азим куч эсига тушиб: «Чинордай одам экан!» деб, бир қарра ҳайрат бармоғини тишламоғи бор.

..Очил бува ўртанча ўғли бригадир Толибжон билан бирга ҳовли тўридаги алоҳида хонада истиқомат қиларди. Ирғай таёғини тўқиллатиб гузардан қайтиб келса, колхознинг «ГАЗ-69» и ҳовлида тайёр турган экан. Толибжон ҳам ували-жували, хотин, бола-чақаси билан

чиқиб бобони кузатгани отланган эди. Бобо шофер боланинг саломига алик олди-да, айвонга чаққон чиқиб, қозикдаги сафар чакмонини билагига солди. Кейин келинининг, невараларининг пешаналаридан бир-бир ўпди.

— Азимжон, кун тигига қолмай йўлга чиқиб олайлик! — деди Очил бува машина томон юриб. Ичкаридан ҳали оҳори тўкилмаган янги беқасам тўн кийган, жуссаси кичик, муллаваччага ўхшаш ранги синиққина бир йигит иккита тугун кўтариб чиқди. Азимжон шу эди. Очил бувага қараганда у бошқа бир олам: ғарчи ялтироқ этик, шевиот шим, ипак кўйлак... ҳаммаси бежирим, ҳаммаси нафис, тахи бузилмаган. Айниқса беқасам билан чуст дўппини энди кийганга ўхшайди, худди омонатдай эҳтиёт қиларди. Очил бува унинг олдида тоғдек. Чани кўнса билинмайдиган қум ранг кўн этикнинг брезент кўнжи бақувват болдирида юшоққина йиғилиб турибди. Узун оқ яктак устидан пастгина, бўшгина боғлаган қийиқлар белнинг қадимий навқирон кучини ардоқлаётгандек. Бобонинг кексалиги фақат катак-катак чармдек пишиқ кўксини тўлдириб турган қордай оқ тўрва соқолидангина билинар эди. Очил бува ўткир қора кўзли, серқош, чиройли йигит бўлган. Унинг йигитлик кўрки ҳозир ҳам мўйловининг бир учи билангина жилмайишидами, сал чўккан кўзларининг йилтирашидами, қирғиз қалпоқни қияроқ қўндиришидами — нимасидадир сақланиб қолган.

Улар тугунларни жойлаб, очиқ машинанинг икки ён курсисига чиқиб ўтиришди.

— Акамни сўраб қўйинг, бува! — деб қичқириб қолди Толибжон чуғур-чуғур болаларини қўлтигига олиб.

Биз-чи, азиэларим, биз қаерга ўтирамыз? Биз ҳам боришимиз керак-ку, Очил бувадан гап очган эканмыз, у билан йўлга чиқишимиз зарур. Бу унинг умр йўли десак, катта кетган бўлармыз, йўқ, бу унинг ҳар йилги олдий сафари. Лекин бу сафарда ҳам у мана шу она-ерга, ҳалиги азим чинордай томир ёйган катта оиласининг бир қисмини айланиб, жигарбандларининг ҳолидан хабар олиб, оталик бурчини ўтаб қайтади. Не-не одамлар, воқеалар, тақдирлар...

Қизиқми? Қизиқ, деганлар юраверсин.

Кетдик.

Сиз билан бизга жой ҳам зарур эмас. Четдан кузатиб кетаверамиз.

Машина ҳадемай асфальтга чиқиб олди. Ҳали қуёш уфқда, йўллар шабнамдан қорайиб, узоқларга чорлаб тўрибди. Довонлар, қирлар ошиб ўқдай учаркан, Очил бува узоқ тоғ этагида ғуж бўлиб турган чинор қорасидан кўз олмас эди. Азимжон эса уфққача қизариб ётган какра гулининг тунги уйқудан бош кўтаришини биринчи кўриши. Бу чексиз гиламнинг ловиллашидан кўзи толгандагина, бобосига қараб гап қотади.

— Қайси йўлдан юрамыз, бобо?

Узоқда олтинланган бугдойзорлар, пахта далаларини шартта кесиб уфққа санчилган йўллар ялтирар, яйловларда илон изи сўқмоқлар чувалашиб ётар эди.

— Бу йўлларнинг қайси биридан юрсанг ҳам биронта жигарбандингга дуч келасан, болам,— деди Очил бува олис-олисларни кўзи билан биратўла илғамоқчидай узоқларга қараб. Хўрсиндими, дала ҳавосидан ўпкасини тўлатиб нафас олдим, соқол энлаган кўкки қалқиб кетди. Очил бува болалари-ю невараларидан бир юз ўттиз еттигасини билади. Ундан нарисининг — эвара-чевараларининг ҳисобига етолган эмас. Бу оила бутун ўлка бўйлаб сўйилган. Мана бу қадрдон она тупроқнинг ҳар қаричига илдиз отган бу авлод. Бир ерига бир найза санчсанг, шуларнинг томирига тегади. Каттакон бир эл. Лекин бобо учун эса оддий оила. «Болаларим», дейди.

Азимжон қирқларга бориб қолган бўлса ҳам, Очил бува унга «болам» деганида ярашиб туради.

— Ҳозир Ориф тоғамникига борамизми?

— Ориф тоғамникига борамиз, болам.

— Ориф тоғам каттачилар, менинг ойимми, бобо?

— Сенинг онанг катта эди, болам.

Бир ҳафтадан бери саволга тутаётган Азимжонга у қариндошларининг кўплари ҳақида гапириб берди. Орифжон тоғаси ҳақида ҳам ҳикоя қилди. Лекин ҳаммасини гапириб тугатиб бўладими? Қайси бирини айтсин? Буларнинг ҳаммасини гапириб беришдан, битта-битта бориб кўриш осон. Бунинг устига, бобосининг ҳикояларига Азимжон унча тушунинқирамаяпти ҳам шекилли. Уруғини замон шамоли учириб, бегона юртда униб чиққан бу заиф ниҳол бобонинг денгиз довулидай шиддатли ва тўзал ҳикояларини кўтаролмади чоғи, охири ишонмай қўйгани билиниб қолди. Шунинг учун Очил бува уни ўзи билан сафарга олиб чиқишга қарор қилди.

Азимжон бегона юртда туғилиб катта бўлган. Ота

юртимда қавм-қариндошу авлод-аждодимиз тамом қири-
либ кетган, деган фикрда экан. Дафъатан бутун бир эл,
юзлаб жигарбанди, бу тупроқ, бу манзара, бу тарих, бу
афсоналару бу воқеалар — барчаси ўзиники эканини ҳали
ақлига сиғдирилганича йўқ.

Азимжон ўзи бадавлат корчалон. Йигит ёшидан буён
қоракўл бўйича ноёб мутахассис. Туғилган юртидаги
катта қоракўл фирмасида салмоқдоргина ота мерос улу-
ши бор экан. Эсини танибдики, боболар юртига бир зиё-
рат қилишни орзу қиларди, мана, Ленинград аукционни
баҳона бўлиб келиб қолди. Аввал халқаро аукционда
машҳур бир фирманинг эксперти тўсатдан йўқолиб қо-
либ, анчагина тўполон бўлди. Кейин, Азимжон бобосини
топгандан сўнг, қаердалигини ва бу ўлкада бир фурсат
қолажagini билдириб, ғавғони тинчитди. Мана, бир ҳаф-
тадирки, у буваси билан бирга. Ота-бобо расмига ҳавас
қилиб, ғарчли этик, шойи қийиқ, беқасам тўн, чуст дўппи
олиб кийди. Буларни олиб ҳам кетмоқчи. У ерда европа-
ча кийинадиган бойвачча улфатлари кўриб ҳайратда қо-
лишлари турган гап...

Азимжон ўзича жилмайиб қўйди. Оҳ-ҳо, уларни ҳай-
ратда қолдирадиган анвойи гаплар кўп ҳали. Бобо-чи?
Чинор-чи?

— Бобо, чинорнинг гапирганини эшитганингиз ростми?

Бу вақт улар Қорақарға деган довондан ошиб, кўз
илғамас кенг, текис яйловга чиқдилар. Найзага келган
офтоб машинанинг олдинги ойнасида чарақлаб, кўзни
олади, рўпарадан эсанг иссиқ шабада юзларни ялайди.
Бу — улуғ саҳронинг этги эди, уфқлар сарғиш, гармсел
ҳам ўшаники. Яйловда подалар ёйилган. Йўл четида чор
бурчак қилиб қирқилган, супадек-супадек мрамлар
юрмалаб ётибди. Кон яқин, самосваллар бузилиб, юкини
ташлаб кетган шеклилли.

Иссиқданми, камхўракликданми — подалар жуда султ
жилар, моллар ўтлашдан ҳам кўра бир-бирларига биқи-
ниши, суяниши пайдан эдилар. Очил бува қошини чимир-
ганча ўй сурди-да, машинани тўхтатиб, харсанг соясида
бир-бирларининг пинжига биқиниб суяниб турган икки
қўйнинг олдида борди. Чўп билан жунларини ағдариб,
титкилаб кўрди. Қичқириб чўпонни чақирди. Нарироқ-
даги ўтовдан овоз келмагач, шоферга имо қилди, шофер
устма-уст босиб узоқ сигнал берди. Утовдан бола кўтариб
чиққан чўпон у ёқ-бу ёққа шошиб аланглади-да, машина-

ни кўргач, йўл томон юрди. Бу жувозкунда сингари гўлабир, норгул йигит эди.

— Қўйга оқсил тушибди-ку, бола, нима қилиб ўтирибсан? — деди Очил бува.

Чўпон довдираб, тутилиб қолди, оқаринқираб кетди. Нима дейишини билмай, қўлидаги чақалоқни кўрсатди.

— Бунинг олдидан кетолмай қолдим, ота, тоби йўқ.

Очил бува боланинг қовоғини, оғзини очтириб боқди.

— Буни келинга олиб кириб бер, кабоб қилиб, икки қошиқ селидан ичирсин. Узинг машинага чиқ.

Чўпон болани олиб кириб, хотинига берди-да, югуриб келиб машинага чиқди.

Очил бува кета-кетгунча унга тайинлаб борди: дарров карантин эълон қилиш, йўлларга дориланган қипиқ солиб, постлар қўйиш, кўплаб ветеринар олиб келиб, саратонга қолдирмай офатни бартараф қилиш... Гирдигум йигитнинг кўзлари барган сари катта очилар эди. У аҳволнинг жиддийлигини энди тушунди шекилли, совхознинг қўтони олдида машинадан тушаркан:

— Хўп бўлади, Очил бува, хўп бўлади, Очил бува, — деб тинмай такрорларди.

— Қимизинг борми?

Йигит югуриб бориб қўтон орқасидаги ўтовларнинг биридан мешда қимиз олиб келди. Очил бува, Азимжон, шофер навбатлашиб икки косадан шимирдилар. Бобо йўл четидаги оқ қуврай гулини узиб чаккасига қистирди-да, жойига чиқиб ўтирди.

— Ҳой бола, қайси совхоз бу? — деб сўради у машина жилгач. Меш қўлтиқлаган чўпон совхозининг номини атаб қичқирганча тўзон ичида қолди. Улар посёлка ёнидан бурилиб, узоқда саробдай кўринган ясси тоғлар сари йўл олдилар.

Табиат сокин, уфқ жимирлайди, тиккада тинмай чундираган тўрғай товуши жазирамани сал кесгандай бўлади.

— Чўпон ҳам бўлганмисиз, бобо? — яна ингичка овози эшитилди Азимжоннинг.

— Ҳа, чорва ҳам боққанмиз, пахта ҳам экканмиз, қилич ҳам чопганмиз, болам.

— Чинорнинг гапирганини...

— Ҳа, эл оғзидан эшитган бўлсанг, униси ҳам рост бўлса бордир... Мана, ернинг ҳам нафасини, юрак уришини эшитса бўлади.

— Эшитилмайди ку?

— Гўдакмиз-да, гўдакмиз. Гўдак она сийнасига ёпишиб эмишни билади, унинг нафос олиши-ю, юрак уриши билан иши йўқ...

— Сиз ҳам гўдакмисиз, бобо? — кулиб сўради Азимжон.

— Ҳа, мен ҳам гўдакман. Мана бу яйловларда яланг оёқ шабнам тўкиб юргим келади. Майсаларда чақалоқдай юмалагим келади. Қурбим келса ер юзидagi жамики йўлларни яёв кезиб чиқардим. Капа тaкнинг қанотига ёки бирон оддий баргга узоқ тикилиб қараганмисан? Гулни ҳидидан танийсанми? Узумнинг хилларини санаганмисан? Ҳаммасини кўриб тўйиш, ҳаммаси билан... хайрлашиш керак.

Бобо жим қолди, Азимжон билан шофер бола ҳам анчагача индамай юрдилар. Бобо давом этди:

— Агар мен ёзувчи бўлсам, бутун умиримни биттагина китоб ёзишга сарфлардим.

(Мана буниси энди, азиэларим, менга тегишли. Бутун умримни битта китобга сарфлаш? Бу қанақа китоб экан?)

— У қандай китоб, бобо?

— Хайрлашув китоби. Табиат билан, унинг ҳусни, кўрки, улғуворлиги билан, барглар, гуллар, тўрғайлар, чашмалар, юлдузлар, соҳролар, жамики гўзалликлар билан тўйиб, хўрсиниб, йиғлаб хайрлашув китоби. Шундай китоб йўқ, болам. Шундай китобни ёзган одам беармон кетарди...

Очил буванинг гапи менга ҳам таъсир қилди, азиэларим. Лекин мен аввало Кўришув, Танишув китобларини ёзардим. Чунки санъаткор табиатнинг мўъжизалари билан кўришмай, танишмай ўтиб кетаётган одамлар ҳам кўп.

Азимжон оддий жазирама чўлларни, кўз қамаштирадиган осмон гумбазини энди кўриётгандай, эс-ҳуши геварак атрофда, йўл бўйида лип-лип ўгаётган така соқол қўнғироқларини ушлаб кўргиси келар, ёвшан тағларидан учган булдуруқларни кўзи билан узоқларга қадар кузатиб қолар эди.

Улар яна уч соат йўл юрдилар, йўл юрсалар ҳам мўл юрдилар. Бу чексиз кенгликларда чўпонлар ташлаб кетган ёски ҳужраларнинг гувала деворларидан ўзга ҳаёт исари кўринмас эди. Уч соатдан бери бирон кимса дуч келгани йўқ.

Кечга яқин улар яйлов тугаб саҳро бошланадиган ерга етиб келдилар, сарғиш барханлар, чиройли гуллаган саксовул буталари кўринди. Ботаётган қуёш нурида узоқдан бир нима олтиндай чарақлади. Бу ҳайкал эди. Бронзадан бюст. У асфальт йўл тугаб, лашт-биёбонга сон-саноксиз карвон йўллари, чўпон сўқмоқлари кириб кетадиган жойда, кичкинагина, чанқоқ гулзор ўртасида, йўнилган харсанг устида турибди.

Чўққи соқолли, кекса одам. Кечки офтобда нурланиб турган юзининг чуқур ажинлари бу биёбонларнинг қадимий фожиа-ларидан, узоқ заҳматкаш умр ва ажойиб ғолибона тақдирдан дарак берарди. Кекса чўпон бу саҳроларни тиз чўктирган баҳодирдай қисик кўзларини уфқларга тикиб турарди.

Азимжон баҳайбат харсанг атрофини айланиб, ҳайкалга узоқ тикилди, Олтин Юлдузга бармоқларини теккизиб кўрди. Ҳайкал қаршиисига атайлаб келган тикка асфальт йўлга, кимсасиз бўшлиқларга, денгиз уфқидай узоқ, шафақдан товланган уфққа тикилди. Кейин кекса чўпоннинг олтин чехрасига яна разм солди.

— Жабай?! Бува, Жабай эмасми?

У қаҳрамоннинг портретини Ленинград аукционидан кўрган эди.

— Ҳа, отанг раҳматликнинг ҳалокатли хатосини тугатган Жабай шу,— деди Очил бува тошга ўтириб. У Жабайга тикилди, лекин кўз ўнгига бошқа қиёфалар, таҳликали замонлар келди.

Салқин тушди, сўлғин гулзорга жон кирди, чигирткалар чириллай бошлади. Бундай оқиом ўй ўйлатади.

ҲИКОЯТ

Туш пайти. Шабада ўтовнинг керагаларини аста ғирчиллатади, саратон яйловининг бошни айлантирадиган эпкинини олиб келади. Атроф тинч, чўпонлар қуёш тигидан қочиб, мизғигани кириб кетишган. Бозорқул бундай пайтларда бош эгиб хомуш ўтирарди, бугун эса сергайрат, жонсарак. Шабада келтирган қувроқ пичан ҳидидан, аллақандай ёввойи гуллар ҳидидан боши айланиб, тўлғаниб турибди. Бугун Онабиби шу ерда.

Ана у ўтов соясида ивирсиб юрибди, гоҳо қадам товуши, гоҳо қуви пишгани эшитилади. Бозорқул эшикка

келиб ташқарига қулоқ солди, Онабибини кўз олдига келтирди: у анордек тикмачоқ, дуркунгина, оташ...

Эшик пардасига яқинлашишини пойлаб туриб, биладан маҳкам ушлади, ичкарига тортди. Онабининг тараг кўкраклари қизил бўз кўйлак ичида диркиллаб кетди, ундан пишлоқ ҳиди келарди.

— Вой, у нимаси... Куппа-кундузи... — деди у Бозорқулнинг сержун кўкрагига панжасини тираб. Бозорқул пардани қия очиб, у ёқ-бу ёққа қаради.

— Ҳридай аланглайсиз-а... — пиқ этиб кулиб юборди Онабиби.

— Онабиби...

— Ҳриликка ўрганган бўлманг тагин яйловда юриб... — эркаланиб, бўшашиб шивирлади Онабиби.

Йигит уни бағрига тортди. «Нега яланг оёқ юрибсан?» деб қулогига пичирлади. Онабиби жавоб бермади. Чўпоннинг мурти қаттиқ ботган эди томоғига...

Онабиби Бозорқулни севиб теккан. Эри ҳар замонда Чинорқишлоққа тушиб туради-ю, лекин Онабиби югуриб яйловга келгани келган. Подачининг ҳалим гўжасидан семириб, икки юзи лўппи, лас камзул устидан зебигардон, қўлтиқ тумар тақиб юрарди, бекорчиликда ўсма тортиб, хол қўндиради. Бу ерда бир оз ноқулай албатта, нуқул ёш-ялангнинг кўз ўнгида, бир дам ёлғиз қолишлари ҳам маҳол. Аммо шундай бўлса ҳам, шу ер яхши. Онабиби билади — Бозорқулга ҳам шу яхши. Улар бир-бирларини кўрмасалар дарров сўлиб қоладилар.

— Бозорқул... ёмон йигит экансиз, — деган шивирлаш вшитиларди ўтовда.

Бозорқул ёмон йигит эмас. Яйловда ўсган бўз бола, кенг ягринли, ҳаётга ўч. Қарши бегининг билимдон гу-маштаси раҳматлик Омонқул-фарангнинг биттаю битта ўғли эди у. Омонқул-фаранг уни қорақўлчи бой қилолмай ўлиб кетди. Нияти жуда катта эди. «Бухоронинг қорақўли Фарангистонда нақд тилла, — дерди у ўғлига, — бунақаси ҳеч қайси юртда йўқ, оламда қорақўл бозорининг киндиги ўзимизда, билиб қўй, қорақўлчи бой бўлмасанг ризо эмасман!» Омонқул-фаранг бекнинг моли билан Европага қатнар, ҳатто бир марта амирнинг карвони билан Парижга ҳам борган эди.

Бозорқулнинг онаси жуда чиройли хотин эди, гўй-хашамда таван боши бўлиб юриб ўлиб кетди. Бозорқул йиғлаб-сиқтамади ҳам, у отасини яхши кўрарди. Отаси

ҳавасманд киши эди, буни ҳам ҳавасманд қилиб ўстирди. Ҳозир у етим бўлса ҳам, шу ёшида бекнинг туққиз суруви-га бош чўпон, қоракўлчи бой бўлиш учун бундан қулай бўсага борми?

— Ниятимга етаман, мана бу тўполонлар ўтиб олсинчи... — дерди у Онабибига.

Лекин «тўполонлар» уч йилдан буён давом этяпти, ўтиб кетадиганга ўхшамайди; замона қалқиб турибди, бек тугул, амирнинг ўзи ҳам қутқуда эмиш. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ишлар, бекнинг яйловларидан гоҳида от чоптириб қизил аскарлар ўтиб қолади.

— Менга ҳеч нима керакмас, ўзингиз омон бўлсангиз бас,— дерди Онабиби унинг тикандек мўйловига бармоқларини қадаб. Бармогидан доим пишлоқ ҳиди келарди.

Онабиби яйловга бир кунга деб келарди-ю, Бозорқул оқшомда ўтов остонасидан кириб, хуржунини елкасидан ташламасданоқ, бўйнига осилиб: «Чинорқишлоққа эртага ҳам кетмасам майлими?» деб эркаланарди, Бозор бўлса бу гапга: «Сен яйловда ширинроқсан», деб ҳазиллашиб қўя қоларди. Шу билан Онабиби яна бир-икки кун қолиб кетарди.

Лекин бугун...

Бугун Онабиби «Эртага ҳам кетмасам майлими?» деб эркаланганида Бозорқул ҳазиллашмади, ўзидан хавотир олгандай, галати бир ваҳима билан бағрига босди-да:

— Онаби... сен кетма, сира кетма! Уқдингми? — деди.

Бу эҳтирос эмас, бу қўрқув эди. Онабиби пайқади: йиғит ўз севгисининг мустаҳкамлигига ишончи комил эмасдек, севгилисини кимдир, нимадир тортиб олаётгандек қўрқувда эди. У бир неча кун шу ҳолатда юрди. Онабиби эркаланиб ҳам, ноз қилиб ҳам кўради, ҳазил бошлайди, қувноқ, кулги билан свутмоқчи бўлади. Лекин Бозорқул ўша-ўша. Унда сирли бир ўзгариш бор. Кечалари совуқ терга ботиб, ухламай чиқади, камгап бўлиб қолди. Хотини қишлоққа қайтишни ўйламай ҳам қўйган, лекин у ҳар замонда: «Сен кетма, сен кета кўрма!» дерди негадир севгилисининг юзига қарай олмай.

Сўнги марта Онабиби унинг товуши қалтираб кетганини сизди.

— Бозорқул ака, нима бўлди? — деди кўзига тикилиб. Шу вақтгача қиз боладек шўх, эрка Онабиби Бозорқулнинг олдида биринчи марта шундай жиддий қиёфада ту-

рарди Бозоркул чиркин хаёл билан қўлга тушгандек, оқаринқираб кетди.

— Ҳеч гап йўқ... Ҳеч... Ҳеч... ҳеч нима бўлгани йўқ, — деди у тутилиб. — Бегимиз сурувларини Кўҳикофнинг нариги томонига ҳайдамоқчи.

— Ҳа, нима бўпти?

— Ҳеч нима.

Улар узоқ жим қолдилар. Онабиби кувиси билан овра бўлади, лекин иши юришмайди.

— Кўҳикофнинг у ёғида нима бор экан?

— У томонда... у ёғи бегона юрт.

— Ҳа-а... Ҳўш, нима бўпти?

— Ҳеч нима.

Онабиби бундан ҳеч хавотир оладиган нарса топмайди-ю, лекин яна қўли ишга бормайди, кўнглидан ваҳима аринмайди.

— Гапирсауғиз-чи! — дейди у тоқати тоқ бўлгач, бақириб.

— Нимани гапирай?..

— Нимани ўйлаясиз? Сизга нима? Ҳайдатса ҳайда-таверсин!.. Бегингиз ўзига бек.

— Чўпон-чўлиқ саралаяпти.

— Ким?

— Бек-да.

— Ҳа, нима бўпти?

— Ҳеч нима...

Онабиби шундагина бу «ҳеч нима»да гап кўп эканлигини бирдан пайқади Қўлидаги коптокдек пишлоқни бўйрага юмалатиб, эрининг олдига борди.

— Сиз...

— Бек ўзи саралаб оляпти. Етмиш киши керак экан.

— Бу қанча қўй бўлади?

— Ҳозирча эллик сурув... Бола-чақасиз, бақувват одамларни танлаб оляпти.

— Шунга нима бўпти?

— Ҳеч нима.

— Боринг-э, «ҳеч тима, ҳеч тима» дейверасизми! — жаҳл билан қўл силтаб ўтовга кириб кетди Онабиби. Унинг эрига биринчи марта шундай дағал гапирishi эди. Бозоркул керагага суяниб ўтирганча ер чизиб қолди.

...Бу ҳаяжонлардан чарчаган Онабиби қаттиқ уйқуга кетган экан, ёнида бедор тўлганиб ётган эри саҳарда уйғотди:

— Онаби... Онаби... Чўпонга юз совлиқ, чўлиққа қирқ совлиқ ваъда қиляпти бек.

— А? Нимага?

— Уша ёққа ҳайдаб борганга-да.

Онабиби эрига азоб бераётган жумбоққа тамом тушунди. Ўрнидан туриб кетди. Чанғироқдан ғира-шира ёруғ тушиб турарди. Жувон ёқаси очик оқ сурп кўйлақда, сочлари тўзғиган, кўкси сутдек оқариб кўринар эди. У керагага орқаси билан суянди. Эрига қаради-ю, сўз тополмади, унинг ниятини пайқаб, титраб кетган эди.

— Ҳар чўпонга... ҳар чўлиққа...— деб эри бир нималарни санар, ҳисоблар эди. Онабиби буларни эшитмади. Миясида эрининг аввалги шунчаки айтган сўзлари энди темирдай жаранглар эди: «Ўзи танлаб оляпти... бола-чақасизларни... Чўпонга юз совлиқ...»

Ўтовдаги турмушнинг лазати қочди. Онабиби ёлғиз қолганида ўзини койийди: «У, ташлаб кетаман дегани йўқ-ку? Қаёқдан олдим бу хунук, бачкана хаёлларни? Хотин киши минг қилса ҳам хотинлигига борар экан. Тавба, молдунё деб севган қайлиғини ташлаб кетарканми?! Шу ўйлаган ёмон ўйларимни билса борми, тилкалаб ташласа ҳам арзийди!»

У ўзига шундай тасалли беради-ю, кўнглининг қайси бир бурчагида даҳшатли ҳақиқат ҳамон пусиб ётганини сезади. Шундай бўлса ҳам Бозорқулни кутганда ичидагини билдирмай, хушчақчақ кутади. Бозорқул ҳам ўтовга югуриб кириб келади, севгилисини кўриб кўзидан саросима қочади. Хотинини худди йўқотиб қўётгандек илгаригидан ҳам маҳкамроқ қучади.

— Сен нима, ташлаб кетади деб ўйладиңгми?

— Йўғ-э, нега энди? Қаёқдан олдиңгиз бу гапни?

Шундай қилиб, ҳар куни иккаласи ҳам бир-бирига ёлгон гапиради.

Бу узоқ давом этиши мумкин эмас эди. Бир куни улар шундай бир-бирларига далда бериб қучоқлашиб турганларида Бозорқул йиғлаб юборди.

Бу хунук йиғи, эркак йиғиси орани очик қилди, ҳаётни ҳам, муҳаббатни ҳам ёндириб юборди. Ҳамма нарса совигандан кейин Бозорқулнинг юрагидаги иллат яланғочлана бошлади. Бек унга алоҳида илтифот қилиб бир юз ўттиз совлиқ ёзганини хотинига айтди. «Мен албатта қайтиб келаман, уч ойлик йўл экан, ҳайдаб борамизу қайтаман, бекникидай қўрамыз, сурув-сурув қўйларимиз бўлади, да-

дамдай қоракўл ортиб, Фарангистонга қатнайман, бекникини эмас, ўзимникини. Жарақ-жарақ тилла қилиб қайтаман...»

Онабигига бу гаплар гап эмас, аллақандай совуқ вишиллаш бўлиб эшитилар эди.

— Тезроқ кетинг, жўнанг!— деб бақириб юборди у бир куни. Мук тушиб йиғлади. Бозорқул унинг йиғи-сигисига кўникиб қолган, ўз аҳду ниятлари билан маст эди.

— Ҳадемай жўнаймиз. Бек ўзи ҳам шошяпти. Қорақум-эшоннинг фотиҳасига қараб турибди,— деди Бозорқул совуққонлик билан. У энди ишчан, ўзини анча босиб олган эди.

...Қорақум-эшон бекникига дабдаба билан уч извош ҳайдатиб келди-ю, фотиҳаси чўзилиб кетди. У келганидан бери бекнинг авзойи бузилиб, иши юришмай, уч ҳафтагача сурувларини йўлга чиқаролмади.

Ниҳоят дуойи фотиҳа бўлди шекилли, бош чўпонларга отлар берилди. Бекнинг кўйлари ҳар кечаси етти сурувдан бўлиб тўққиз кунгача йўлга чиқиб жўнайдиған бўлди. Бозорқуллар учинчи кечада кўтарилишди. Унинг оти «Қирғий» лақабли бесабргина қора тўриқ эди, тунги шовқин, чўлиқларнинг «қур-эй, қур-эй»и, бўрибосарларнинг чўл осмонини бошга кўтариб ҳуришлари билан гайратга кириб, тун ўтганини билмай ҳам қолди. Тонг отганда қараса, олдинда ҳов неча тошгача еру осмон қоп-қора булут: тепада чанг булути, ерда сурувлар... Орқадаги ер ҳам шудгордай қоп-қора... Туни билан шундай юрилган бўлса, орқадаги сурувлар чангдан бўғилиб ўлмадимикан? Бозорқул дарров олдинга от чоптирди: қудуқдан кейин сурувлар энлатиб, икки-уч йўлга солинсин.

Қуёш чиққандан кейин итларнинг овози тинди. Ақлли бўрибосарлар сурувларни бўйлаб олдинга чопиб борадиларда, то ҳаммаси ўтиб бўлгунча чўзилиб ётиб дам оладилар.

Биринчи қудуқда сурувларни энлатаман деб анча ивирсиб қолишди. Кечга яқин қуёшнинг қизгин нурида бугун чиққанларнинг ҳам булути қорайиб кўзга ташланди. Дашти биёбонда узоқ уфқлардаги шарпа ҳам кўринади. Шарпа — узоқ, ҳаракат билинса — яқин, овоз эшитилса ундан ҳам яқин. Чўпоннинг масофа ўлчови шу. Бозорқул орқадагиларнинг шошилаётганини фаҳмлади. Кейин билса, олдиндагилар ҳам жадаллаш ҳақида буйруқ олишган экан. Олдинда қудуқма-қудуқ йўл бошловчилар бу биёбонларнинг ҳар бир қудуғини, ҳар бир сўқмоғи-ю, карвон йўл-

ларини ёд биладиган кексалар. Бозорқул уларни танимайди. Бу минглаган сурувлар ҳам, чўпон-чўлиқнинг ҳаёт-мамоти ҳам шулар қўлида. Бозорқул ўйлаб қараса, бу ерда танийдиган одами жуда кам, ҳаммаси бегона. Бозорга ўхшаш мол-дунё дарди билан омад излаб чиққан таваккалчи бўйдоқлар бўлса керак-да...

Кечаси улар ҳар жой-ҳар жойда човгун осиб, тўп-тўп бўлишди. Орқадагиларнинг ҳам баъзилари етиб келди. Бозорқул улар орасидан Чори-даққи деган таниш чўлиқни топиб олди, дардлашиб ётдилар. Тизза-ю тирсаклари қадок бўлиб кетган жиккаккина Чори-даққи бошқа гап қуриб қолгандек, Қоплоннинг думини қандай чопиб ташлагани, қулогига қалампир сепиб ўзига едирса ҳам, қопоғон бўлмагани, лекин одамга содиқлиги ҳақида гапирарди. Бозор эса бу биринчи кечада негадир ўқсиб Опабибини эслади. Учоқлардан оққуврай иси аралаш пишлоқ ҳиди келар эди. Бозорқул ётолмади, ўрнидан туриб кетди, келган изига тикилиб қаради, лекин у кўринмас, уни чексиз қора тун ютган эди.

Чексиз қора тун, чексиз биёбон. Ҳали йўл ҳам чексиз. Биринчи туни энди ўтяпти. Биринчи азобли тун... Ҳечқиси йўқ, аввал шунақа қийин бўлади, кейин ўрганиш бўлиб кетар.

Лекин иккинчи, учинчи кечалар ундан ҳам оғир бўлди. Чори-даққидан турмуш ҳақида бирон бамаъни гап чиқмайди. Бекнинг тўплаган одамлари аллақандай бир-бирига эл бўлмайдиган, олчоқ одамлар экан, уларнинг жирканч қилиқлари, пештахам гаплари Бозорнинг кўнглини айни тартибда эди. Уни ёлғизлик қийнарди.

Ун иккинчи куни орқадаги сурувлардан, икки чўпон ўлди, деган хабар келди. Бу гап одамларни аҳилликка сал мойил этди, кечалари гурунглаар каттароқ, тўплар жипсроқ бўладиган бўлди. Фақат Бозор қовушмас эди, у дилига яқин одам топа олмади.

Аммо у тетик. Анови икков ўлса ўлибди-да, ўзлари айбдор, мижозлари нозик бўлса йўлга чиқиб нима қилишади? Бозорнинг бу жиҳатдан кўнгли тўқ, унинг зуваласи пишиқ, унча-мунчага бўш келадиган эмас. Бироқ...

Ярим ойдан кейин турмуш қаттиқ ўзгарди. Қора тўриқ ҳам энди гижингламасди, ит овозлари ҳам онда-сонда ҳазин эшитилади. Икки сурув йўлда қолиб кетди: баъзи чўпонлар ишратга берилиб, тажрибасиз чўлиқлар бу сурувларни гира-ширада шағалдан ҳайдаб қўйган экан, ту-

ёқлари тушиб кетибди, оёқлари қип-қизил гўшт, бир-бирининг устига йиқилган... ташлаб кетишга тўғри келди. Уша куни аламзада чўпон бир чўлиқ болани уриб майиб қилибди, энди унинг ҳоли нима кечади...

Офат бирин-кетин кела бошлади. Икки кун кўзлаб борилган қудуқ қуруқ чиқиб, айланиш йўлдан уч довол ошиб сув излашга тўғри келди. Ташналик, озиқсизлик янги офатлар келтирди, оқсил тушган сурувларни ажратиб даштга қувдилар. Сиртлари, этлари шилимшиқ бўлиб оқиб тушаётган жониворлар жазирамада йўлсиз кенгликларга ўлим излаб кетар экан, Бозорқулнинг юзларидан шўрттак ёш оқиб тушар эди. Бу кунлари кўп одам ўлди. Қўй камайган сари одам ортиқчалик қилиб, уларни биров атайлаб ўлдираётганга ўхшарди... Шундай хунук фикр миясига келганидан Бозорқул ўзини койиди: «Тавба, астағфирулло! Тавба, астағфирулло!» деб ёмон ўйларни кўнглидан қувди. Лекин энди унинг ўзига ишончи илгаригидек зўр эмас эди. Ўлимнинг сабаблари бу қадар кўплигини, ажалнинг ҳар қадамда пойлаб туришини энди билапти. Бировни қорақурт чаққан, биров гўшtdан заҳарланиб ўлган, бирини офтоб урган... Ажаб, чўпонни ҳам офтоб урадими?

Бозорқул баъзида чалопдан ичи қулдураса ёки кечаси суяклари зирқираса ҳам чўчиб кетади. Қирқ кундан бери йўлда. Уша-ўша жазирама, ўша-ўша чексиз уфқлар, жимир-жимир ҳовур... Энди у оламдан узилган, орқага йўл йўқ, мана шу сурувлар, мана шу худо урган одамлар нима бўлса у ҳам шу.

Бир куни, тоққа етганларида, унгурдан коптокдек юмалаб чиқиб келган Чори-даққи ҳовлиқиб Бозорни бир четга имлади. Ҳозиргина қутурган итдан қутулгандек, кўзлари ола-кула, қонсиз юзларидан шаррос тер оқиб тушмоқда, тили зўрға гапга келди:

— Бугун суюқ ичмас экансиз, бир чўлиқ бола тайинлади.— пичирлади у аланглаб,— бекнинг одамларини танисанг айтиб қўй, деди.

Бозорқул тушунмади.

— Бекнинг одамлари?..

— Ҳа, Қорақум-эшоннинг одамлари ҳам бор экан-да. Орқадан келиб қўшилган ўттиз сурув ўшаники экан.

— Суюқни нега ичмас эканмиз?

Чори-даққи қутсиз кўзлари билан атрофга аланглади. «Қайдам», деди-да, тошдан тошга сакраб, жўнаб қолди.

Довоннинг энг машаққатли жойи келган эди, тоғ йўллари айланиш, хавфли, тош. Янтоқ йўқ, кекса чўпонлар ҳам билмайдиган аллақандай ўланлар қувраб-қовжираб ётибди. Қорақўл қўйлари ўзимизнинг ўша туганмас, дагал беор янтоғимиз билан тирик эди. Уларнинг шу яхши хусусияти бу ерда офатга айланди, янтоқ йўқ...

Нималарни ўйлаяпти Бозорқул?.. Чори-даққи нима деб кетди-ю, бу нималарни ўйлаяпти! Суюқ? Эшоннинг одамлари? Чўлиқ бола айтди? Жинни бўлиб қолмадимикан бу Даққи? Ўуда кўзлари бежо эди? Пичирлаганча жўнаб қолиши ҳам галати...

Бу йўлда ҳар нимага ишонса бўлади. Бозорнинг ўзи ҳам кейинги ҳафталарда уйқудан қолди, кечгача эгарда зўрға ўтиради. «Қур-эй!», «Қур-эй!» билан ит вовиллаши асабига тегадиган бўлди, қулоғига пахта тикса ҳам, ҳатто тип-тинч кечалари ҳам «қур-эй, қур-эй!» билан итларнинг улиши нақ миясида шанғиллаб туради. Кейинги пайтларда одам ўлиши ҳеч гап бўлмай қолди. Ўттиз-қирқ чақиримга ёйилган бу қора булут ичида не ҳоллар бўлмайди! Чориги чақа қилиб, яраси қуртлаб кетган чўлиқ болаларни биёбонга ташлаб кетишаётганмиш. Бозорларнинг тунги гулханига аҳён-аҳёнда бундан ҳам хунук хабарлар етиб келади...

Бугунги қўним ёввойи тоғ-тош орасида, бўри ин қўядиган зах унғурда бўлди, туни билан итлар улиб чиқди. Бозорқул ўчоқ устида вақирлаган қозонни кўриб, юраги орқасига тортиб кетди. «Суюқ ичмас экансиз...» Нима гап ўзи? Чори қани?

Бозорқул ўчоқма-ўчоқ ҳансираб юриб Чорини топиб келди. Ажаб, шу Чори-даққи ёнида бўлгани учунми, юраги бир оз босилди. Тинчланиб чўзилиб ётди. Чори суюқ ичадиган косасини хуржундан олмади ҳам, ўз мешларидан айрон шимириб, ёнбошлаб ётишди.

— Чори, нима гап?— деди бир оз тинчиган Бозор.

— Фаҳмлаяпсизми, ўлиб, йўлда қолиб кетаётганлар ҳаммаси бекнинг одамлари...

Бозор туриб ўтирди, Чорига тикилди. Даққи жиннига ўхшамайди. Бадани увушиб кетди. Бир нимани тушунгандек бўлди-ю, бу ўйни зўр бериб кўнглидан қувар эди.

— Бўлмаган гап.

— Эшон каллакесарларни ёллаб, йўлда бизни қириб ташлашни буюрган бўлса-чи?

Бозор ҳам худди шуни ўйлаб ўтирган эди. Қонида молдунё дарди қайнаган Бозор буни тез тушунди. Ўзининг

йигирма суруви билан қувиб келиб, чегарага етгандагина бировнинг эллик сурувини ҳам ўзинга қўшиб олиш ва етмиш сурув қорақул билан дориломон мусулмонободда бирдан пайдо бўлиш нияти чакки эмас. Лекин Бозорқул буни эшондан кутмаган эди. Эшонда бундай ният бўлиши бек одамларининг хаёлида ҳам йўқ.

Бек одамлари?... Бозорқулнинг вужуди музлаб қолгандек эди. Бек одамлари кимлар? Бозорқул уларни танимайди-ку? Бу йўлда одамлар аллақачон аралашиб кетган. Ҳар ким ўзини билади, холос. Очиқ гаплашиш, суриштириш, ўз одамларининг аτροφингга тўплаш хавфли...

— Бизни аста-секин қириб тугатади улар,— деди ярим тунда Чори-даққи. Унинг товуши васият қилаётган одамнинг товушига ўхшарди.

— Сенга ўша гапни айтган чўлиқ ким ўзи?

— Менга ўхшаган бир бола. Нозиккина-ю, жуда мард, кўркам. Учоқ бошида шўрвага заҳар солганларини кўрибди,— Чори юзини ерга бериб йиғлади.

— Кўрқма, Чори!— деди Бозорқул, негадир ўрнидан туриб, белбоғини сиқиб боғлади. Чори ҳам турди. Улар атрофга тикилиб, бир қадам, икки қадам нари-бери юриб, оёқда тонг оттирдилар. «Кўрқма, Чори, кўрқма», деб кўярди Бозорқул ҳар замонда.

Лекин шундан кейин унинг учун азобли кунлар бошланди. Шу куни тонгдаёқ икки чўпонни тош босибди, деган хабарни эшитиб, тиззалари бўшашиб кетди. Тикка қояларга қараб, орқага чекинди. Тоғ йўлларида кўпинча отни етаклаб юришга тўғри келарди. Эгарга ўрганган одам ерда ўзини кучсиз сезади, узоқлар кўринмайди, қандайдир номаълум хавф-хатар кутиб тургандек бўлади.

Бозорқул энди отда юрса ҳам, яёв юрса ҳам ҳар қадамида ажал хавфи. Кушандаси ким, дўсти ким, пичоққа дуч келадими, тошгами, заҳаргами — билмайди. Бу ерда ҳали ҳеч ким бировни ҳимоя қилгани йўқ. Тоғ йўллари, қора тунлар, ёлғизлик, бу даҳшатли ўйлар — бари сенинг душманинг. Бозорқул бир-бирини еяётган одамлар орасида қолди. Ҳар дақиқа таҳликада яшаш, ҳар шарпага, ҳар соядан юрак ҳовучлаш, тунлари уйқу ўрнига совуқ терга пишиб ётиш, ҳар қултум сувдан ўлим кутиш Бозорқулни чўпдек қилиб қўйди. Тош устида калтакесак лип этса ҳам юраги узилиб тушгандек бўлади-ю, ҳолдан тояди. Чори ҳам кўринмай кетди. Тирикмикан? Тиригида ҳалиги чў-

лиқ болани ҳам яхшироқ суриштириб олмади. Ёш бўлса ҳам, нозик бўлса ҳам ҳар қалай ёнингда тирик жон...

«Оҳ, Онабиби, Онабиби!.. Узинггина эмас, ҳар бир сузинг бир ботмон тилла экан, жонгинам! Ёнгинангда бўлсам оёқларингни ўпардим... Узоқ кетдим, узилдим. Энди орқага йўл йўқ».

Олдинга-чи?

Бозорқул подалар ёпирилиб, қоп-қора бўлиб ётган тоғларга қаради. Тинмай силжиб кетаётган бу сурувлар энди унинг юрагини ҳовлиқтирмади, келажак бойлик бўлиб эмас, қора офат бўлиб кўринди. Олдинда мана шу шум мавҳумликдан ўзга ҳеч нарса йўқ эди.

У дунёнинг қайси бурчагида юрибди? Нега? Бу йўлларнинг, бу жазираманинг охири борми? Ипсонлар қани, ипсоннинг иссиқ чиройи, майин кулгиси қаёққа кетди? Бозорқул кечаси мана шу чалкаш ўйлар билан азобда ётар экан, ўттиз қадам нарида бир ниманинг қораси кўринди. Пичогини қинидан олиб, қимир этмай ётаверди, нафаси тезлашиб, кўкраги қалқиб-қалқиб тушар эди. Шарпа қимирламади. Бозор ҳам ундан кўз узмади, ҳар аҳти-молга қарши дармон йиғиб ётди. Гулханлар ўчган эди. Қаёқдандир хунук овоз келди, сурувларнинг бир тўлганиб қўйгани эшитилди. Тун тўла даҳшат. Бозор қалтироқдан, қўрқувдан тамом толиб, мудраб кетган экан, кўз очиб қараса, тонг отибди. Ҳалиги қора ҳамон турибди — тикка тош экан...

Бундай пайтда одам кулади. Бозорқул бўлса газабдан бошини тошга ургудек бўлди — ўзининг бу аянч кунга қолгани алам қиларди.

Шу куни биринчи марта оёғида туrolмай, чўл қалқиб кетгандек бўлди. Отининг бўйинини қучоқлаб анча туриб қолди. Чориғиданми, мешданми аллақандай қўланса ҳид чиқди. Кўзи тиниб, бир нуқтага тикилди, хуржун сиртидан семиз бит ўрмалаб кетиб борарди.

Бугун куни билан от етаклаб яёв юрди. Узангига ўрганган оёқ шилиниб кетди. Оқшомга базўр етиб, кўнгли айниб йиқилди. Шундагина куни билан туз татимагани ёдига тушди. Учоқ томондан калла-поча иси келиб яна кўнглини ағдарди. У чалқанча ётар, бит талаган танини қашишга мажоло йўқ эди. Кечаси қандайдир кекса одам келиб оёғига намакоб қўйиб кетди. «Олқинди бўлиб қолибди», дегани Бозорнинг қулоғига чалинди, у беҳуш эди.

Бозорнинг кўзлари косасига чўкиб, териси суягига

ёпишиб қолган. Қимирлашга дармони йўқ, ичида бир жойи ловиллаб ёнади, тўрсиқдаги илиқ сувни ичган сари қора тер босади танини.

Кечалари эртаги юришни ўйласа ўлимига рози бўлгудек. Биров қоронғида келиб пичоқ урса, ёки заҳар беришса ҳам майли, энди унга барибир, фақат бедармон ҳолда биёбонга ташлаб кетишмаса бас. Қуёш тифида ёниб, чириб-сасиб неча кунлар давомида азоб билан аста жон бериш, ёки тиригингда қашқирга ем бўлиш... Бу ўйларнинг ўзиёқ Бозорқулни тобора қовжиратар, адо қилар эди.

Яна бир кун одамларга билдирмасликка уриниб, от ёлига осилиб, судралиб, каловлаб йўл босди-ю, ундан кейинги кунни ўрнидан туrolмади. Ҳушига келиб кўзини очса, ёнида от йўқ.

— Қирғий... Қирғий!..— деб чақирди бошини кўтариб. Овози ўздан бўлак ҳеч кимга эшитилгани йўқ, боши шилқ этиб тушди. Қуёш кўзга урарди.

— Қир-ғий...— деди Бозорқул. Бу гал овози ҳам чиқмай, сўнги умиди — «Қирғий» лабида қолди.

Бозорқул ерга қулоқ солди — тинч. Ёлга қулоқ солди — жимжит. Кетишди! Ташлаб кетишди! Аблаҳлар, йиртқичла-ар!..

Ғазаб куч бериб, ўзини кўтариб ерга урди, қияликдан юмалаб кетди, юзлари, қўллари шилиниб, тошга бориб тақалди. Ичида бир нима узилгандек, тиззасини қучоқлаб, тиришиб қолди. Тўрсиғи офтобда юмалаб ётибди, хуржуни эгарда кетган, баданлари шилинган, қонли, кир, қўланса, жулдур кийимда худди эски латтадай кичкинагина бўлиб тош соясида ётарди.

Оғриқ босилиб, кўзини очса, қуёш бутунлай эриб ёйилиб кетгандек, осмон ёнар, тепасида пашша ғувиллар эди. Бошини кўтариб қарай олмади. Нима бор экан атрофда? Наҳотки бу азоб, ёлғизлик ва ўлимдан ўзга ҳеч нарса бўлмаса. Наҳотки ўйлагани келса? Офтобда қуртлаб ўлиш, кўксингни қашқир ғажиганини кўриб ётиш... Ивв... ивв...

Бозорқул йиғлаёлмас, на кўз ёш, на дармон бор эди. У «ивв-ивв!» деганча енгил қалтираб ёввойи бир товуш чиқарар, шу билан изтиробини босиб, ҳар замонда ҳушидан кетар, тиниб сал дармон йиғар эди. Тушга борганда тили шишиб оғзига сиғмай қолди. Нарироқда тўрсиқда суви қайнаб ётипти, тиккага чиқиб ололмайди, тошнинг

сояси ҳам қочди. Бозор сўнгги дармонини йигиб, тўрсиқ томонга интилди-ю, иссиқ тошларни чангаллаб юз тубан ётганча ҳушидан кетди...

Уни кимдир юзига совуқ сув сепиб ҳушига келтирди. Қоронғи эди. Бозор лабидаги сув томчиларини ялади. Бирпасдан кейин оғзида қўй сутининг таъмини сездди. Бошидаги одам ҳўл латта билан унинг юзини, кўкрагини артар, ўзи эса боладек ҳансирар эди. Кейин у ҳансиратганча Бозорни кўтаришга ҳаракат қилди. Кўтаролмади. Бирпас ночор ўтириб, нафасини ростлади. Яна уринди. Бу сафар бир илож қилиб опичди, тоғдан пастга тушиб кетди. Бозорнинг қулоғида нимадир қаттиқ шовиллар эди — нима экан: тошлар юмалаяптими? Довулами? Ша-лолами?..

Бозорқул кейинроқ фаҳмлади — кўтариб кетаётган одамнинг нафаси, юрак уриши шунақа эшитилаётган экан. Бозор унга кучи борича тармашди-ю, кимлигини сўрамади. Барибир эмасми — одам-ку, қашқир эмас. Одам билан бирга бўлишдан катта бахт борми! Қаяққа олиб борса ҳам майли, нима қилса ҳам майли.

Энди одам уни икки кўлтигидан олиб, оёқларини судраб тушиб кетяпти. Лекин Бозор пайқамай қолди: бу ўша кунги кетишми, ё бошқа кунми? Қанчадан бери судраб кетяпти экан? Бозор ҳар замонда ҳушидан кетиб турар, оғзидан қўй сутининг таъми кетмас эди. Ҳушига келганида ҳалиги шовиллаш яна қулоғига эшитилди. Бозор энди бунинг нима эканлигини билади, нажоткорининг қаттиқ азоб чекаётганини, унинг бадани қора терга ботиб, ҳар замонда йиқилиб қолаётганини сезади, йиқилганида тиззаси тошга тилиниб, тиш орасидан аста инграганини ҳам пайқади. Лекин жуссаси кичкинагина бу одам уни қаяққадир элтиш учун жонини ўртага қўйиб қасам ичгандек, боласини тишлаб қочаётган йиртқич сингари бардошли, ўзига раҳмсиз эди. Бозор ҳали унинг юзини кўролгани йўқ, қоронғи. Шунинг ҳаммаси тунми, ёки ҳушсизликмикан?

Қанча юрганларини билмайди, бир вақт Бозорқул кўк-сида муздек нафас, бутун баданида ҳузурбахш бир салқин сездди. Қараса, жилгачада ётибди. Тонг. Сув тиниқ. Осмон ҳам тиниқ. Одам унинг бошини этагига қўйиб ўтирган эди.

— Тузукмисиз?

Бозор, яна ҳушимдан кетяпман, деб ўйлади. Бу овоз унинг юрагини тилиб кетган эди. Тоқатсиз тўлғаниб, «Ка-

салман, мени ёмон дард чалган», деб пичирлади. яна тўлганди, заиф товуши билан фарёд қилди:

— Онаби! Товушинг қулоғимга эшитилапти!...— Кейин нафасини босиб, нажоткорига мурожаат қилди:— Хотиним... Хотинимнинг товуши эшитилапти қулоғимга. Сиз кимсиз? Нега мени қутқаздингиз? Бу қаер? Уст-бошим қани?

— Жуда жулдур бўлиб кетган экан, ёқиб ташладим.

Яна ўша овоз. Бозор қалтираб кетди, бошини кўтарди.

— Тузукмисиз, Бозорқул ака, менман, менга қаранг...

У Бозорни сувдан чиқариб ўтқазди. Бозорқул ўтирарди-ю, кўзи тинган эди.

— Менман, Бозорқул ака, мен, Онабиби.

Бозорқулнинг хира кўзларига чиндан ҳам Онабибининг қиёфаси кўринди. У ўхшарди ҳам, ўхшамасди ҳам. Чўлиқ чакмон кийиб белини чилвир билан боғлаган, тақир бошида қулоҳми, тақия...

Бозорқул уни титроқ қўллари билан пайпаслар, юзига тикилар, лаблари титрашидан ўпкаси тўлиб келаётгани билинар эди. У бирдан хунук товуш билан йиғлаб юбориб, Онабибининг титилиб кетган чоригига ёпишди, оёғига панжалари билан тирмашиб, юзларига сурди.

Онабиби ҳам йиғларди, ҳушсиз ётган, чўпдай бўлиб қолган эрининг соқол босиб кетган бетларини силарди.

— Сиз кетгач беш кундан кейин, Қорақум-эшси ҳам одам танлаяпти, дейишди. Сочимни қайчилаб ташладим-да, чўлиқ бола бўлиб кийиниб бордим. «Ёш экансан, жўна бола», дейишди, бироқ кейин бир нима бўлиб қолди шекилли, дарвозадаёқ ушлаб ҳаммамизни сурувга ҳайдашди, ўша куни йўлга чиқдик. Йўл-йўлакай ҳаммамизни хатга олишди. Кунинг калта келгур эшон одамларининг ёмон ниятини иккинчи кунидек пайқадим. Қўрқмасликка, чарчмасликка қасд қилдим. Билардимки, сиз кетган томонга кетиб борардим. Чори деган чўлиқ бола билан сирдош бўлдим, унга ановиларнинг ниятини айтдим, у сизлар томонга бориб келиб турди, бекнинг одамларидан таниганларини огоҳлантирди. Кейин Чоридан сизнинг қаердалигингизни билдим. У бечора қорақурт қақиб ўлиб кетди. Менга сизни топиб берди-ю, ўлиб кетди... Эгарга миномай қолганингизда мен ёнингизда эдим, узоқдан кузатиб юрдим йиқилиб қолишингизни пойлаб. Билардимки, йиқилиб қолганларни ташлаб кетишяпти... Сиз йиқилиб қолган куни кечаси мен ҳам узоқда тошлар орасида яши-

риниб, карвондан қолдим. Улар узоқлашиши билан қоп қорайганда сизни бориб топдим...

Бозор бу гапларни эшитмади. У ҳамма воқеани англаган эди. У фақат рўпарасида Онабиби ўтирганини миясига сиғдиролмас эди, холос.

— Онабиби... Онабиби...— дерди юз-кўзига тикилиб, — сочингни олдирибсан... Мени ким кўтариб келди?

Онабиби унинг бу гапидан, яна эси оғяпти, деб ўйлади. Лекин Бозорқул давом этарди:

— У вақт куёв бола эдим. Даданг менга шундай деган: «Могу дунё дарди бошингни ейди, ошиқлик дарди жонингга ора киради». Эсимда.

— Дадам ҳар кимнинг ўзига тегишли гапни айғади-лар...

— Онабиби... мен энди ўлмайман. Ажалнинг совуқ шарпаси ёнимдан ўтиб кетди. Энди сенга нима қилай? А? Оёққа турганимдан кейин айтасанми?

— Йўқ, ҳозир айтаман... Мени севинг.

Бозорқул ҳўл иштони ёпишиб турган қоқ суяк оёқларига, ингичка билакларига, кичкина боладек бўлиб қолган жуссасига боқди. Икки қўли билан юзини тўсиб, бошини эгди.

— Менинг қанчалик пасткаш аблаҳ эканимни ҳали ҳам тушунмадингми?..— деди у ерга гапиргандек.

Онабиби индамади. У нима биландир овора, белбоғини титар, ивирсир эди.

— Қаердамиз? Сен биласанми?— деб сўради Бозор анчадан кейин.

— Ҳозир биламиз-да!— деб Онабиби ўридан турди.

...Бир тоғ қишлоғида у Бозорқулни уч ой парварниш қилиб оёққа тургазди. Қишлоқ одамларининг тили, урф-одати ёт бўлса ҳам, гурбат чеккан мусофирларга имо-ишора билан меҳр кўрсатишди, аввал бошпана топишди, кейин Онабибига иш, кир-чир бериб туришди. Лекин Онабиби кейинги ҳафталарда тоғдан шох-шабба йиғишга, кир ювишга қийналадиган бўлиб қолди. Бўйида бор эди. Ҳали олти ойга етмай, оёғи жуда оғирлашиб тоғда узоқ ўтириб қоладиган, бутун вужудини оғриқ тутиб қийнайидиган бўлди. Онабиби бу дардни эрига айтмай, анчагача андиша қилди-ю, охири айтишга мажбур бўлди. Уни ётқиздилар.

Шундай қилиб, Бозор турди-ю, хотини йиқилди. Энди

улар бу бегона қишлоқнинг ўз кишиси бўлиб қолишган эди. Табиб қақирдилар, бу жуда қадимий, қуш бурун, шафқатсиз бир кампир эди. «Аҳволи ёмон, ҳомиласи икки-уч ойлигида оғир юк кўтариб қўйибди», деди у.

Бозорқул бошини ушлаб ерга ўтириб қолди. «Оғир юк» — унинг ўзи эди. Умуман, у бу дунёда кераксиз оғир юк бўлди, холос...

Онабиби боласини етти ойлигида туғди.

Туғди-ю, ўзи оламдан кўз юмди.

Азимжон бегона юртда қон йиғлаган отасининг қўлида қолди.

Азимжон ҳайкал соясида ўтирар, бир оз хафaroқ эди. Аллақачон ўлиб кетган дадасининг «ҳалокатли хатоси» ҳақидаги гап ёқмади шекилли, анчадан кейин:

— Дадам мени телпагага солиб катта қилган... — деб қўйди.

— Мен ҳам Онабибини катта қиламан деб умримнинг йигирма йилини бекнинг остонасига тўкканман. Дадангни ёмонламоқчимасман. Уша йили йўқ бўлиб кетган ўзбек қоракўлчилигини яна тиклаш учун бутун бир авлоднинг умри керак бўлди. — Очил бува ҳойкалнинг гудур харсангини кафти билан уриб-уриб қўйди. — Янтоқдан тилла қилади, азамат! — деди олтинланиб турган дўсти Жабайга «хайр» дегандек қараб.

Энди улар чорраҳадан бурилиб, узoқларда кўкариб кўринган тоғ томон юрдилар. Асфальт йўл тугаган эди. Машина орқасидан узун чанг булути судралди. Кеч салқин, онда-сонда учрайдиган қувоқларнинг сояси узун, қуёшнинг уфқда қолган кичик парчаси чўғдек ёнар эди.

Азимжон бош эгиб ўтирибди.

— Дадамнинг энг катта гуноҳи — мени ватангадо қилганидир, деб ўйлар эдим... — деди ўйчан.

Очил бува унга қаради-ю, индамади. Бу неварасига биринчи марта шундай раҳми келди. Тақдири нотайин. Қирққа кирай дебди-ю, ҳали уйланолмабди. Давлати катта эмиш... Давлатни нима қилади? Ватангадо. Мунча кичик жуссаси ҳам? Чумчуқдек. Ҳовир шундай кичкина бўлиб қолдими, ё илгари ҳам шунақамиди? Очил бува унинг бошини силади. Азимжон бошини кўтариб бобосининг юзига қаради. Кўзининг қорачиғи хира, нам эди.

— Ориф тоғамнинг болалари нечта?

— Ориф тоғанғиниң фарзанди йўқ, болам.

Қоронғи тушиди. Машинаниң чироғи узоқларни, йўл-ниниң пасту баландини ёритар, унда чанг, чивин-чиркай ғужғон йўнар эди. Соат ўн бирларда улар тоғ этагидаги водийға кириб келдилар, бир-бирига туташ қишлоқ кўчалари, қатор терак дала йўллари бошланди. Гузарлар, чойхоналар ҳали гавжум, сув сепилган тупроқ ҳиди, гулу райхон ҳиди анқиган, машинани лайча итлар вовиллаб кузатиб келар, рўпарадан чиққан машиналар лип-лип кўз қисар эди.

Район марказига кираверишда яна асфальт бошланди, сон-саноқсиз чироқлар, ҳали сўниб улгурмаган тунги шовқин кутиб олди уларни. Бу қишлоқ ҳам эмас эди, шаҳар ҳам. Бир томонда эндигина подадан қайтган тарғил бўкиради, кўприк бошида каллакланган тутлар, иккинчи томонда кунжара ҳиди, электр симларига оппоқ пахта гарди илашган, ёғ заводининг қувват берувчи станцияси гуп-гуп ишлаб турибди. Очил бува ҳали бу районни кўрмаган эди, Орифжон бу ерда янги. Тоғ районларини ҳам, чўлдаги янги совхозларни ҳам ўзига қўшиб олган катта район, дейишади.

— Ҳой бола,— деди Очил бува чироқ тагида писта чақиб турган ўсмирларга қараб,— Ориф Очилонинг ҳовлиси қайси?

— Райкомникими?

— Ҳа.

— Ҳов, муюшда. Гаражли дарвоза.

Дарвоза очиқ эди. Ҳовли тўрида дасмолқовоқ билан тўсилган айвон, ёнма-ён икки хона, бирида чироқ ёниб турибди. Машинадан тушганларга дарахтзор ҳовлининг салқини урди. Бобо-невара чироқли дарвозага қараб юрдилар, очиқ ойнадан уч боланиң ўртасида ўтирган Ориф тоға кўринар эди. Болалардан бири кичкина. Орифнинг тиззасида ўтириб, қолганларга халақит беряпти. Қолган икки бола, бири қиз, бири йигитча, иккиси ҳам 15—16 ёшларда, масала ечиш билан овора. Ориф иккаласининг ёзувини кузатар, дам бирига, дам иккинчисига изоҳ бериб, гоҳ улар билан олишиб кетар, гоҳ пешанасини тириштириб йўлаб қолар эди.

Очил бува билан Азимжон тугунларини кўтарганча тўхтаб, кузатиб туришиди. Азимжон ҳаяжонда эди, бобосига савол назари билан боқди, Очил бува мўйловининг бир учи билан кулиб лабига бармоқ босди: «жим!»

Стол атрофида жанжал бошланди. Қиз билан йигитча масала талашиб шовқин солишди, Ориф ҳам ниманидир бақириб гапирар, лекин бир-бирларининг гапларини эшитмас эдилар, Ориф тоға қизнинг бошига бир шапати туширди, кичкина чинқириб йиғлай бошлади, йигитча дастрўмол билан унинг бурнини чимчилаб артиб олди, дафтарлар ерга сочилиб кетди...

Бу пайт шофер машинани гаражга киритаётган эди, Орифжон мотор овозини эшитиб ўрнидан турди, ҳаммаси жим бўлди.

Очил бува йўталди. Орифжон чиқиб келди, болалари деразадан сакраб тушиб кетишди. Ота-бола айвонда узоқ қучоқлашиб туришди.

— Тан-жонингиз омонми, дада? Шунча йўл босиб... Узим борардим... Толибжон бардамми?— деди Ориф йўлда чарчаган кекса отасига қайта-қайта тикилиб қараб.

— Ҳаммалари салом дейишди. Сен ишли одамсан. Меники бир умрлик отпуска,— деди Очил бува сўри лабига ўтириб соқолини силаркан.— Мана, жиянинг Азимжон, дунёнинг нариги бурчидан топиб кепти.

— Азимжон?

Азимжон тугунни қўйиб, йўлда чангиб кетган этиги, уст-бошига ўнғайсизланиб қаради, тоғаси томон одимлади.

— Епирай! Уша ўзимизнинг Азимжон-а!— Орифнинг қорачароқ, сергўшт юзида меҳр балқиб турарди. Унинг кенг қучоғида Азимжон йўқ бўлиб кетди.

— Оббо жиян-эй! Тил биласанми?

— Биламан, Ориф тоға.

— Қани-қани, ичкарига киринглар, этикни ечинг, дада... Онаби, қаёқдасан, кўрпача сол меҳмонларга!— Ориф суяги бузуқ оғир гавдаси билан қандайдир чаққон ҳаракат қилиб, қувончда ивирсир, гапирар, сўрар, саволларга жавоб берар эди. Ҳавонлар очилиб кетди, қаймоқ, асал ислари келди. Ташқарида ўчоқ яллиғланди.

— Онабидини танимабман.

— Ҳа, дастёр бўлиб қолди.

— Ановилари қани?

— Улари қўшимизнинг болалари, Ермат билан Нормат, Очил бува келдилар, деб суюнчи олгани чопишди шекилли,— кулди Орифжон қўлига тукилган шиннини ялаб.

— Мени билишар экан-да... Сен-чи,— Очил бува Онабибига қизиқиб қаради.— сен мени танийсанми?

— Ҳа,— деди Онабиби тетик туриб,— осмон гўмбази-ни қурганда гишт узатиб турган экансиз, тўғрими?

Очил бува ўғлига қаради: «Шунақа деганмидинг?» Роҳат қилиб кулдилар.

Меҳмонлар ювиниб бўлгунча, рух самовар келди, ту-нука баркашга жиз-жиз этиб чўғи тушарди. Ориф нон синдира туриб Азимжонга қаради, ҳозир унинг учун қи-зиғи Азимжон эди: қаердан, қандай қилиб пайдо бўлди, қандай одам, фикрида, кўнгида нима бор? Қандай катта бўлди, тақдири қанақа?

Очил бува буларнинг ҳаммасини бир бошдан ҳикоя қила бошлаганда столчадаги телефон жиринглаб қолди. Орифжон туриб курсига ўтирди-да, трубкани олди.

У аввал руҳи тушиброқ, анчагача индамай қулоқ сол-ди. Лекин кўнгида норозилик кучая боргани юзидан би-линар эди.

— Хўп, Мария Васильевна, лекин мен бунга қарши-ман. Сенга илгари ҳам айтган эдим, ҳозир ҳам айтаман... Хўп, хўп, сен олиб келгансан мени, лекин энди ё сен иш-лашинг керак, ё мен. Масала шундай бўлиб қолди... Узинг бақиряпсан! Одамгарчилик қолмабди сенда, юрак қолмаб-ди... А? Яна ўша гап! Ундай бўлса секретарлигинг керак эмас менга, мен аввало одамман, ҳа!— Орифнинг товуши тобора баландлашар, ғазабга айланиб борар эди.— Сендан яхши тушунади ўшалар! Нима қилсанг қилавер, фақат те-лефонда бақирма!— у трубкани тарақ этиб қўйиб қўйди.

Онабиби остонада икки косада ширчай кўтариб ту-рарди.

— Мария Васильевнани ўша Марямми?— сўради Очил бува ҳам иштаҳаси бўғилиб.

— Ҳа... Ҳа-да. Эркак одам бўлса-ку, етти пуштини йўқлаб бир сўкардиму хуморимдан чиқардим...

— Обкомнинг секретари билан ҳам шунақа гаплаша-дими одам?! Узинг кимсан?— овозини кўтариброқ сўра-ди Очил бува. Қовоғи осилиб тушди.

Орифжон бошини солганича ўтирар эди...

Азизлар, йўловчиларимиз биринчи манзилга етишди. Вазиятга қараганда биз ҳам бу бекатда тўхтаб, бир қисса эшитамиз шекилли. Лекин ибрат учун аввал

РИВОЯТ

Сир ёқасидаги Фороб қишлоғининг мардumi Муҳаммад аҳли дониш орасида жумла жаҳонга маълум ва машҳур эди. Илму ҳикмат бобида Арастудан сўнгра устоди соний бўлиб, Ал-Форобий номи билан мушарраф эди. Алқисса, юнон сафаридан қайтарда минглаб гаройибот қатори бир мўъжиза олиб қайтмиш эрдиким, унинг оти найдир.

Аттанги, устоднинг қайтиши бу дафъа элда шодиёна байрам бўлмади. Боиским, фуқаронинг аксари, жумладан, Ал-Форобийнинг яккаю ягона жигарбанд оғаси ҳам Билужистон мулкига асир тушиб, ёппасига ҳайдаб олиб кетилган эди.

Устод изироби беадад чекди. Най чалиб нола қилди. Фурбату ҳижрон дардида «Чули Ироғ»у «Ушшоқ» янглир кўп ситамгар наволар ижод этди. Нўҳоят бардоши тугаб, ақалли жигарбандини тилаб олиш умидида Билужистон шоҳининг арки маъшумига қараб равона бўлди.

Бу даргоҳ баайни жаҳаннам, фалак гумбазини оҳ-нола тутуни тутган, қиёмат қойимнинг худди ўзи эди. Устоднинг оғаси янглир мўр-малах қуллар ясоқ-ясоқ бўлиб қайноқ кун тигида қора терга ботиб заҳмат тортар эдилар. Устод бу бедодликни, инсон қадрининг нечоғлик тубан тушиб кетганлигини кўриб, оғасини ҳам, ниятини ҳам фаромуш қилди.

— Бу надирки, бу азобда бино қилурсиз?— деб савол қилди устод.

— Шоҳимиз жаҳоннинг саккизинчи мўъжизасини барпо этмоқдалар,— деди қамчисидан қон томган саркор,— сен жаҳонгашта дарвишга ўхшайсан, шавкатли шоҳимизни дуо қил.

Устод ундан юз ўгириб қуллар орасига кириб кетди.

Териси устихонига ёпишган, мажолсиз қуллар узоқдан харсанг ташир, тупроқ қазир, баландликка тош кўгариб чиқар эдилар. Улар оч-яланғоч, хаста, танлари яра-чақа, шому саҳар бетиним заҳмат чекиб, тунлари чивинга таланар эканлар. Энг мудҳиши улким, бу беватан бечоралар орасида номаълум бир офат, касал тарқалибди. Бу дарднинг на бир сабабини, на давосини бирон кимса билмасмиш. Қуллар андоқ қирилмоқда эканки, шоҳнинг ўзи ҳам таҳликага тушибди: унинг қуллари бу офатдан қирилиб, тугаб кетса, саккизинчи мўъжизани ким бино этади? Шоҳ

ғубор қалб ойнаси чил-чил синадигандек, азонгача ҳеч кимса индамас эди. Аммо бир гал кимдир уҳ тортиб қўйди. Шу уҳ сукунатни чил-чил синдирди-ю, жонланиш бошланди.

— Тўлқинлар...— деб пичирлади кимдир.

— Ўтлоқлар...— деди биров.

— Зангори гумбазлар...

Бу гаплардан ниманидир англаган устод ўзининг «Пешрави диёр» деган узун ва дарднок ноласини чала бошлади.

— Бу бизнинг Сайхунимиз-ку...— деди бир қул куй тугаганда.

— Чалинг, устод!

— Бу наво бизнинг Фороб боғларини намоён этди!

— Чалинг, устод!

Бу товушлар аввал фарёддек эшитилди. Аммо сўнроқ қулар Форобийдан: «Юртимизни намоён этинг, у тод!»— деб илтимос қиладиган бўлдилар. Ҳар оқшом на садоси янграр эди. Рангларига қон югурди. Улар наво г заллигида намоён бўладиган ватанга кўндилар, кўникдилар. Энди улар йиғлар, кулар, ўй сурар эдилар. Ажал офати чекинди...

Ҳаҳоннинг саккизинчи мўъжизаси бино бўлдики, йўқми — ровийлар билмайдилар. Аммо одам қалбидаги гўзаллик туйғуси мўъжизалар мўъжизаси эканки, инсон усиз инсон эмасдир...

ҚИССА

Одам ҳамиша гўзалликка интилиши керак.

(Оноре Бальзак)

Шу йили майнинг ўрталари эди-ю, лекин об-ҳаво эрта баҳоргидек майини, аҳён-аҳёнда момақалдиरोқ гулдураб, илиқ ёмғир севалаб, тупроқ ҳиди юракни ҳовлиқтирар, кўнгилда яшириниб ётган қувончларни юзга, кўзга қалқитар эди. Ориф акаининг дилида эса пинҳоний қувонч кўп. Аввало, бу районга, ўйламаган жойда бу қадрдон районга келиб қолганлиги...

Шаҳарда, очиги, «юзга чопар»лиги туфайли уни қаёққа қўйишни билмай қолишган эди. Кейинги йили силлиққина қилиб саноат обкомига ўтказишди, шаҳарнинг саноати эса иккита пахта тозалаш заводи билан битта ремонт

устахонасидан иборат эди. Ориф ака яхши тушунди: бу — ундан қутулиш, уни фаолиятдан маҳрум қилиш ниятида қилинган иш. Шунинг учун ҳам эски қадрдони Мария Васильевнанинг бу областга, хусусан бу янги районга ишга таклиф қилиб қолиши Ориф аканинг нақ кўнглидагидай бўлдики, нимасини айтасиз!..

Ориф аканинг бу ерга келишга аллақандай ички, ҳазин сабрсизлик билан рози бўлишига яна бир нозик сабаб бор эди. У ҳам бўлса Сарагулнинг хотираси.

Сарагул раҳматлик Кўйки деган тоғ районининг Шивилгон қишлоғидан эди. Кўйки ҳозир шу янги районга қўшилиб кетган.

Шивилгон!.. Шивилгон... Ориф аканинг энг ширин йигитлик пайтлари унинг сирли манзаралари билан, бутун умри унинг унутилмас хотиралари билан боғлиқ. Сарагулдан жудо бўлганидан буён у ерларга боргани юраги дов бермади, лекин тушида ҳам, ўнгида ҳам ўша ернинг аламлири, қувончлари уни чорлади.

Мана энди бориши мумкин. Бориши керак. Келганидан бери шуни ўйларди. Энди у Шивилгонга шунчаки кўнгилчанлик, зиёрат деб эмас, иш юзасидан ҳам борса бўлади. Бугун Мария Васильевна уни райком бюро аъзолари билан таништирганида ҳам Ориф аканинг хаёлида шу эди. Бюро аъзолари ҳурмат ва сиполик билан қўл беришди-ю, кўпларининг на қиёфаси, на исмлари ёдида қолди. «Эртагаёқ Шивилгонга!», «Авалло Шивилгонга!» деб таъкидлар эди кўнглида.

Эртасига яна аллақасда бўғиққина момақалдироқ гулдураб, беозоргина ёмғир севалаб ўтди, бўлиқ тупроқ ҳиди анқиди. Райкомнинг тўзон рангидаги кичкинагина эски газиги дик-дик сакраб дала йўлига чиққанда район марказида ҳали кун уйғонмаган, онда-сонда чиранчоқ жўжа-хўрозларнинг қичқириқларигина эшитилар эди. Ориф аканинг тонгда туриб ёлғиз йўлга чиққанини ҳеч ким билмайди, фақат Мария Васильевна пайқаган бўлса эҳтимол. Кеча бюродан кейин, областга қайтиб кетиш олдидан уйга кириб, Онабибининг сочига янги қизил лента тақиб қўйди. Бир пиёла чой ичиб кетди.

Мария... Марям... Вақт ўтаверар экан. У ҳам элликдан ошди шекилли. Ориф эсини танибдики, у ишда. Чарчамайди, қаримайди. Лекин соғлиги унча яхши эмасга ўхшайди. Жилмайишида ғалати бир маъюслик бор, кулгичларининг атрофида майда ажинлар йиғиладиган бўлибди.

Аmmo ишда ўша-ўша дадиллик, бир оз ҳиссизроқ қатъият, кескин ва самимий гаплашиш...

— Билиб қўй, Ориф, оғир район, катта район. Асосан янги совхозлар, ёдингда бўлсин!

— Нега эрга тегмадинг, Мария Васильевна?

— Асосан янги совхозлар, билиб қўй.

Кеча хайрлашаётганда уларнинг гапи шу бўлди. Хойнаҳой у ҳозир уйғоқ. Ориф аканинг тонгда туриб Шивилғонга жўнашини кечаёқ пайқаган эди. Пайқаган эди-ю лекин иккаласи ҳам бу ҳақда гап очмади...

Тонг отди. Ёмғир ювган тиниқ ҳаво уфқдаги тоғ тизмаларини ҳам соф зангори рангга чайган; сал намиққан илон изи йўллар руддаги йўловчининг юрагини ҳовлиқтириб узоқларга чорлаб ётарди.

Ориф ака бу йўлларни яхши билади. Бу йўлларни яёв кезган бахтиёр йилларини унутган эмас.

Бугунги сафар унинг учун ёшликка қайтиш, тўғрироғи, ёшликнинг қайтиб келиши эди. У қаерда бўлмасин, ўн йиллардан бери бу жойларнинг қадрдон суратини кўнглида сақлади. Ўркак-ўркак ишқомлари-ю, салқин булоқларигина эмас, йўл ёқасида ўсган ҳар бир отқулоқ барги ҳам жонга яқин, кўзга иссиқ, чексиз хотиралар манбаи эди.

Ориф ака шунча йўллар, шунча эллар кезиб, на ўз юртимизда, на Европа мамлакатларида Шивилғондай гузал тоғ қишлоғини учратолди. Собиқ Кўйки районида («Собиқ»! Негадир уни «собиқ» қилиб қўйишибди!) ҳар бир кичкина қишлоқнинг ҳам ўзига хос чиройи, ўзига хос фазилати бор.

Шивилғон тоғ-тош орасида кўм-кўк ишқомларга кўмилаб ётган қишлоқ, машҳур шивилғони узум шу ердан тарқалган. Ориф ака Сарагулнинг олдига Шивилғоннинг кўркини баҳона қилиб келарди.

Дарҳақиқат, баҳона қилса арзирди-да. Қишлоқнинг катта кўчасидан тоғдан пастга қараб оққан Шивилғонсойнинг шовиллаши ҳам, муздек шабадаси ҳам узоқдан кўк-ракка урарди. Қишлоққа кириб келган одам, ким бўлмасин, тепадан шовиллаб, кўпикланиб тушаётган сершалода сойга қараб анчагача туриб қоларди. Сойнинг икки қирроғи бўйлаб тикка чиқиб кетган табиий оқ харсанг зиналар ҳовлилардан девор ошиб эгилиб тушган яшил ток соясида доим намчил, унда қизил кўйлак кийган қизалоқлар яланг оёқ чопқиллагани-чопқиллаган. Шалола зарралари-

дан уларнинг кочиллари доим ялтираб кўринар, улар истаганча қичқириб шовқин солишар, овозлари эшитилмас эди. Ориф ака Сарагулни ҳам биринчи марта мана шу кўчаларда учратган...

Ориф ака ўша пайтларда ҳам, кейин Сарагулга уйланганида ҳам, Шивилғонга келиб қолса мана шу кўчанинг пастида туриб тепага, сон-саноксиз шалолаларга тикилишни яхши кўрарди. «Петергоф! Петергоф!» дерди ҳар сафар ҳайратда қолиб. Энг тепада, узоқдаги музли чўққи эрталаб зангори, кундузи кўзни олгудек чарақлаб, оқшомда эса қашқа бузоқнинг калласидай қора-қўнғир кўринар эди.

Бу марказий кўчадан икки томонга кириб кетган тор кўчалар тоғу тош орасида шу қадар насту баланд, ҳовлиларни қоплаган яклит ток остида шу қадар қоронғи, шу қадар чакалаксимон бўлиб кетган эдики, бунга почтачиларнинг одатланиб қолгани-ю, одамларнинг адашмай юрганига Ориф ака ҳар сафар ҳайратланарди. Тоғ ҳавосининг азбаройи мусаффолигидан, бу ерда фарқ пишган мевазор боғларнинг хушбўйигина эмас, кичкина бир ёввойи гул ҳиди ҳам, тоғ бағрида қовжираган бир чўп ҳиди ҳам димоққа ўткир туюлар, шаршараларнинг доим бир хилдаги тинимсиз шовиллаши асабларни аллалар, бутун қишлоққа ёйилган сарин шабадаси эса одамни доим тетик тутар, бу ернинг ёш-ялангию қари-қартаги бир умр тошдан тошга сакраб юрар, толиқмас эди. Бу ерда истиқомат қилувчи ҳар бир киши, бу ернинг ҳар бир ўғил-қизи ток парваришининг икир-чикиригача болалигиданоқ ўрганиб олар, қишлоқдан тепадаги тоғ бағрида қорайиб ўсган чексиз пистазор, ёнғоқзор ўрмонларнинг ҳар бир сўқмоғини ёд билар эди. Ориф ака билан Сарагулнинг бу қоронғи сўқмоқларда атайлаб адашганлари, ини тўзгиган арилар қувлаганида ойдин булоқларга дуч келиб, муздек сувда ювиниб қувонганлари, сойга гулчамбар оқизиб бахт синаганлари... қачон эди буларнинг бари? Чиндан ҳам бўлганмиди? Ё тушмиди булар...

Ориф ака ГАЗга тормоз бериб, шими чўнтагидан рўмолчасини олди, пешанасини артди. Қуёш кўтарилиб қолган. Машинанинг ёнгинасидаги ариқда шилдираб сув оқар, тиккадаги тўрғай дам калтагина сайраб қўяр, дам ариқнинг чулдирашига қулоқ солгандек, тўхтаб қолар эди.

Хаёлидаги манзараларга берилган Ориф ака бирдан

эслади: у ерда энди Сарагул йўқ... У ерда ҳам, умуман, бутун оламда ҳам йўқ.

Бир ўзи чиқмай, биронтаси билан бирга келса бўларкан. Ёлғизлик эзади одамни. Бирдан орқага қайтгиси келиб қолди.

Бироқ дарров ўзини ўнглади-ю, шайтонга ҳай бериб, стартерни босди. Икки соатларда собиқ район маркази Сумбултомчи келади. Сумбултомчининг ўзини кўриш учун ҳам кун-узун йўл юрса арзийди.

Бу жой ўзи тоғ қишлоғининг ўртасидаги бир табиий мўъжиза исмига қўйилган.

Сумбултомчи ноёб мўъжиза. Уни тасвираб кўз олдингизга келтира олишимга ишонмайман. Уни кўз олдига келтириш учун албатта бориб кўриш, соатлаб тикилиб туриш керак.

Аввало, Сумбулни кўрганмисиз? Сўраганимга хафа бўлманг. Бу ҳамиша ям-яшил, ноёб гиёҳни газалларда кўп ишлатган баъзи шоирлар ҳам ўз кўзлари билан кўрмаган эканлар. У ҳақиқатан соч толаси каби нозик ва тим қора, барги эса жуда майда, заргар қўлидан чиққандек нафис, қорамтир кўк ва йилтироқ бўлади. Сумбулнинг ўсиши учун албатта булоқ суви, тош ва пастқам жарлик керак.

Энди икки қаватли уйдек катта қоя тошни кўз олдингизга келтиринг. Шу қоянинг ичига ўйилиб кириб кетган катта табиий гор. Горнинг тош шифтидан тўрт-беш газ узунлигидаги миллионлаб сумбул пастга қараб солиниб ётибди. Сумбулнинг ҳар баргидан тиниқ булоқ суви томиб туради. Горнинг оғзига яқинлашганингизда сиз аввало қуёш нури ва булоқ суви зарраларидан пайдо бўлган ажойиб найкамалакни кўрасиз, кейин кўзингиз сал кўниккач. Бош устингизда қора соч толаларидаги миллиард-миллиард йилтироқ баргчаларда кўз ёшидай мўлт-мўлт ётиб турган томчиларни, уларнинг оёқ остингиздаги ойдин булоққа ёмғирдек томишини кўрасиз, томчиларнинг ажойиб сирли, кумуш товушини эшитасиз, бағрингизга роҳатбахш, салқин келиб урилади. Бу ерда ҳамма нарса доимий. Ёзини қишин шундай. Мангу шундай.

Табиатнинг бундай мўъжизалари бошқа ерларда албатта қадамжога айланиб, нодон бидъатчи-хурофотчилар қўлига ўтади. Сумбултомчи эса тоғда ўсиб, юздан ошган табаррук қариялар оталигида эди.

Ориф ака уларнинг кўпи билан ошна эди. Улар билан у дунёдан, бу дунёдан доно гапларни гаплашиб ўтиришни

яхши кўрарди. Ҳозир у ўша отахонларни қўмсаб, ўзича маъюсгина жилмайиб қўйди.

Сарагулнинг бобоси Ҳалим бува ҳам шу қариялардан бири эди. «Очилни Сумбултомчига олиб кел, таништир», дея-дея оламдан ўтиб кетди бечора.

Бу тоғ қишлоқлари ўша вақтда, ўттизинчи йилларда-ёқ кўнгина чиркин диний урф-одатлардан негадир холироқ, одамлари фисқ-фасодни билмас, қизлари эркин, очиқ бўлар эди. Ориф акани шуниси тортдимни, ишқилиб, областдан комсомол вакили бўлиб юриб, маҳбубасини шу ердан топди. Бу ернинг олов қизлари бутун водийга машҳур эди.

Сарагул, масалан, паранжи ёпинган эмас. Унинг юзи доим ёниб турарди.. Биринчи марта ёлғиз қолган оқшомлари ҳозир Ориф аканинг кўз ўнгида худди чақмоқ шуьласида ёришгандек гавдаланади. Тоғ ён бағридаги қандайдир чексиз токзорга кириб қолишган эди улар. Пастда ҳам, баландда ҳам, тоғда, тошда, ҳамма жойда сон-саноксиз сўрилар, ишкомлар. Узумзор, узумзор... Сира охири кўринмас эди. Улар худди сеҳрлангандай, чиқарга сўқмоқ тополмай юришар, адашдик деб пиқирлаб кулишар, оқшомда атрофдаги букри ишкомлар ғалати, соялар эртақдагидай сирли туюлар эди. Ҳамма йўллар танишу сира қайтиб чиқишолмайди, куз салқини баданларни жунжита бошлади, улар қўлтиқлашиб олиб, бир-бирларига тафт бериб ҳамон айланишар, ичларида эса икковлари ҳам бирдан йўл топилиб қолиб ажралиш пайти етиб келишидан қўрқар эдилар. Ҳамма вақт, бир умр мана шундай бир-бирларининг оғушида, бир-бирларининг меҳру ҳароратларини қалбдан сезиб, ёнма-ён юрадигандек ҳис қилардилар ўзларини. Улар бу боғларнинг ҳар пастқам бурчаги, ҳар сўқмоғи, ҳар қарич майсасини ёд билишар, лекин ҳозир негадир йўл топиб чиқиб кетишолмас эди.

Астойдил қош қорайганда Сарагулнинг баданини титроқ чулғади.

— Биз... биз ака-укамиз-а, Ориф ака? Мен синглин-изман, шундайми?— деди у негадир товуши қалтираб. Орифнинг бағри унга илиқ-иссиқ, лекин алақандай қўрқинчлироқ эди бугун. Ориф индамади. Улар содда эдилар. Бир-бирларига интилишларини чиндан ҳам фақат дўстлик, ака-сингиллик ҳисси деб аташга уринардилар.

— Совқотиб юрма тагин...— Ориф уни пинжигга яқинроқ тортди. Энди юриш ўнғайсиз эди, улар секинладилар,

тўхтадилар, Сарагулнинг вужуди қизиб кетди. Оғуш иккаласини ҳам ёндиради. Ловиллаган ёноқлар, юзлар аста бир-бирига сийпаланиб, улар ўзлари ҳам билмай бир-бирларининг лабларини излаб топишди... Кўзлар юмуқ, атроф қоронғи, баданларда хавотирли бўшашув... Бу азобли лаззат қанча чўзилганини билишмайди, икковларининг ҳам лаблари ял-ял ёниб зирқиради.

Қўриқиб кетган Сарагул титроқ гавдасини аста четга олди. Шу ҳолда бирпас ерга қараб турдилар. Куз салқини гупириб турган қонни сал совутганда, бош кўтариб бир-бирларига қарадилар, уларнинг кўзларида бир-бирларига мишнатдорлик ҳам, бу оташин бахт онидан бир оз қўрқув ҳам бор эди.

— Яхши эмас...— деди Сарагул.

— Нега, мен акангман-ку... Мен сени яхши кўраман... Ахир совқотиб кетувдик... Анов бирда ҳам...

— У... бунақа эмас эди,— деди Сарагул, лекин қоронғида чақнаган кўзларида биринчи муҳаббат бўсасининг сирли лаззатини яна бир тотиш истаги ёниб турарди. Ориф чопонини унинг елкасига ташлаб, яна бағрига тортди...

...Нимадир гурс этиб, ГАЗнинг орқа филдираги чуқурга тушиб, кузов қаттиқ сакради, кабинанинг ичи чангга тўлди. Ширин хаёллари лип этиб ўчган Ориф ака уйқудан уйғонгандек атрофга қаради: қаер ўзи бу? Машина ҳамон сакраб, тарақлар, қия бўлар, тошга тегар, чанг тўзғитар эди. Эҳ-ҳе, бу Сумбултомчига кираверишдаги асфальт йўл-ку! Жуда ўйдим-чуқур бўлиб кетиб, асфальтдан ҳар жой-ҳар жойда парчалар қолибди, холос. Ё йўл бошқа бўлдимикан? Оббо, кўприк ҳам чатоқ-ку. Ориф ака гурра бўлган пешанасини ушлаб атрофга қаради, кўприкда бир нима бўлиб қолса теваракда битта-яримта қарашиб юборадиган одам ҳам топилмаса керак. У бўйнидаги, ёқасидаги чангни қоқиб, омонат кўприкка қараб йўл солди. ГАЗ жонивор иланг-биланг бўлиб ётган чирик ходаларни босиб бир мўъжиза билан кўприкдан ўтиб олган эди, чиқаверишда шалоп этиб лойга ботиб қолди. Беш-ўн минут кўнғиздек визиллаб ётиб, ундан ҳам чиқиб олди-ю, ичиташига аллақандай қўланса балчиқ чапланиб кетди. Бу йўллардан кўпдан бери машина юрмаганга ўхшайди, Сумбултомчига бора-боргунча шунақа — ўйилиб, шалағи чиқиб кетган, чанг, тош... Йўл-ку тушунарди: собиқ район! Лекин нега бирон кимса кўринмайди? Сарғайган қиялик-

ларда эчки боқиб юрган битта чол билан битта боладан бошқа ҳеч ким учрамади.

Ориф ака дам тўхтаб нафас олиб, дам арава йўлга ўтиб, тоғ-тошда моторини тариллаганча булоққа етиб борди, марказга киришга вақт етмас эди, кечгача Шивилгондан айланиб қайтиши керак. Ҳовлиқиб кабинадан чиқаркан тепаликдан булоқни кўриб, юраги орқага тортиб кетди: булоқ атрофи ботқоқ, чуқур туёқ излари, мол тегаги, тепасида кўк пашша булути ғужғон ўйнади. Супургидай юлиб ташланган сумбул толалари ботқоққа ғарқ бўлган қиз сочларидай таралиб, лойга ботиб ётибди. Горнинг оғзида сассиқ шайтонтароқ ғовлаб гуллаган. Қоя тепасида сарғиш тупроқ нураб, ўпирилиб, шабадада пастдаги сувга, ўтларга, ботқоққа тинимсиз тўзон пуркаб турарди... Бу ерда ҳам ҳеч кимса кўринмади. Ориф ака ҳорғин, ўйчан орқага қайтиб, рулга ўтираркан, бирдан иситма тутгандай бўшашиб кетди...

Шивилгоннинг йўлларини ҳам қовжираган какра, шувоқ босиб ётибди. Машина сакрар, руль ҳам бўйсунмай ҳар замонда траверси ғирчиллаб, ғашга тегар эди. Ориф ака зўрга довон ошиб, ярим соатча чанг тўзғитиб юргандан кейин, кўзи жуда толиққач, қолган йўлни яёв босгиси келди. Шивилгон кўриниб қолган эди. Таниш, жуда ҳам таниш йўллар. Йўл ёқасидаги ҳар туп наъматак, ҳар тика тош юракка жиз этиб тегади. Ориф ака азиз остонага қадам қўйгандай, шимини қоқиб бир пой қўлқопини камарига қистирди-да, бошини кўтариб узоқларга қараганча қандайдир қадрдон, таниш белгиларни кўзи билан қидириб кетаверди. Шивилгоннинг қулоққа таниш шивиллаши эшитилди, тоққа ўрмалаб кетган узумзорлари қорайиб кўринди. Лекин тинч, одам шарпаси кўзга чалинмас эди.

Иссиқ, дим, қуёш энди оққан пайт; тўғри, бундай маҳалда қишлоқ кўчасида одам бўлмайти. Харсанг зиначаларда шалола зарралари билан ўйнаб қийқиришаётган қизил кўйлакли қизалоқларни кўрмоқчидек, илгариги ода-тича тешдан дадил сакраб, кўча бошига чиққан Ориф ака таққа тўхтади. Аввал шуни кўрдикки, зина-зина бўлиб кетган харсанг қирғоқларда ҳеч қандай қизалоқлар йўқ эди. Кўчанинг икки четидаги уйларнинг кўпи бузилиб, синчлари ташиб кетилган, эшик-деразаларга тахта қоқилган, харсанг зиналарда ботмон-ботмон эски пахса лой бўлиб сомони чиқиб ётибди. Шаршаранинг заҳридан Ориф аканинг эти увушиб кетди. Қандайдир бир қадрдонини

йўқотган одамдек, тиззалари бўшашиб, тепага аста чиқиб борди. Таниш тор кўчага қадам қўйиши билан зах пўпанак ҳиди нафасини бўғди: қаровсиз узумларга ёппасига кул тушган эди. Кимнингдир заиф қўллари билан тол чивик-қа чала кўтарилган зангларда онда-сонда чарослар қорайиб кўринарди-ю, тоқларни бачки новда босиб, говлаб ётарди. Хаёлида ўтмиш хотиралари, оғир ўйлар, кўнглида галати ҳислар чувалиб, Ориф ака жин кўча-ю эски тоқзорлар оралаб анча юрди. Оёқ остида хазон шилдирар, чириган узум бошларида ари гувиллар эди. Бу орада чўққи ортига юмалаган қуёш қурий бошлаган кимсасиз боғларни хазонрезги палласидагидек саргайтириб юборди. Ориф ака дафъатан дилида қариллик юкини сезди...

Кечки тинликда қаердадир «тўқ-тўқ» этган товуш эшитиларди. Ориф ака говлаган какра, супурги орасида ер бағирлаб ётган, кул ҳиди анқиб турган касалманд узумларни оралаб ҳорғин юриб борди. Қараса, нотаниш бир чол қийшайиб ётган ишком остида тоқларни болта билан чоғиб йиқитяпти. Ориф ака узоқроқ тўхтаб, чолнинг ҳансирашига, «тўқ-тўқ-тўқ» этган ёлғиз болта товушига қулоқ солди. Бир вақтлар унинг биринчи муҳаббат бўсасини бегона кўздан яширган қадрдон кекса тоқлар гурсиллаб ерга йиқилар эди. Ориф ака чала вайрон бир чайланинг устунига суяниб, манглайини сидириб арғди, чолга нима дейишини билмай узоқ турди. Шивилғонликни тоқка болта уришга мажбур этилган бўлса, бу ерда анча-мунча воқеалар юз берибди-да...

— Ота...

Чол аввал эшитмади-ю, кейинроқ гира-ширада бегона одамни кўриб, болтани белбоғига қистирди. Яктаги ҳам оппоқ, кўкрагини босган жунлари ҳам оппоқ, кичкина жуссаси букчайганроқ, лекин пайлари чайир эди чолнинг. Саломлашгандан кейин, ўрик ёйиб қўйилган чопонининг бир енгига ўтириб, нос отди.

— Увол бўляпти... Гуноҳ,— деди меҳмоннинг юзида савол аралаш ачинишни кўриб.— Водийга касал тарқатадиган жойга айланиб қолди. Қарайдиган одам йўқ. Ихшиси...

— Бу ернинг одамлари чўлга кўчирилганми?

— Ҳа, чўлдаги янги совхозларга. Тоғ қишлоқларининг ҳаммаси кўчган.

— Уз ихтиёрлари билан кўчишганми?— Ориф ака ҳам рўпарага чордана қуриб, дўпписини ерга қўйди.

— Сен кимсан ўзинг, ўғлим? Танимай турибман,— деди чол жавоб бериши ўрнига. Айёрроқ кўзларини қисиб қаради.

— Исмин Орифжон. Ҳов, Ҳалим отанинг невараси Сарагулни олиб кетувдим, эсингиздами?

— Э-ҳа, эшитганман. Ўзингни кўрган эмасману, эшитганман. Тан-жонинг омонми ишқилиб? Сарагул анов дўхтир қиз эди-да, у ҳам оламдан ўтди чамамда... Ҳа-а.— Чол носни туфлаб, оқ чўққи соқолини силади.— Қолганларнинг умрини берсин... Ҳа, ихтиёрий, ихтиёрий кўчиб кетишди. Аввалига норозилик, қаршилик ҳам бўлди-ю, кейин, газетада чиққандан кейин карнай-сурнай бўлиб кетди... Хизмат қаерда, ўғлим?

— Шу районда...

— Ҳа, ҳукуматнинг ўзи билади ишқилиб. Совхозда туганмас хазина бор, дейишади. У ерлар ҳукуматга жуда фойдали экан.

— Ҳозир қишлоқда ҳеч ким йўқми?

— Бор. Беш-ўнта қари-қартаг қолганмиз. Бизларга фойда ҳам, хазина ҳам шу ерда, ота-бобомизнинг хоки поки...

— У ерлар ҳам бегона эмас, ота,— деди Ориф ака.

— Тўғри айтасан, бегона эмас. Аммо бу ерлар-чи, бегона эканми? Кимга бегона экан? Чўлдан келганлар тахта урилган эшикларни, кўзи бекилган булоқларни, кул босган узумларни кўриб йиғлаб қайтиб кетяпти. Минг хазина топса ҳам, одам кўнгилчан бўлади, болам. Фақат хазина бойлик эмас, меҳр ҳам бойлик. Одам кўзининг қувонгани ҳам бойлик.

— Йиғлаб қайтиб кетишар экан, шу ерда қолаверишса бўлмайдими?— деб сўради Ориф ака.

Чол ер тагидан қараб қўйди.

— Мени синаб нима қиласан, ўғлим. Ўзинг районда ишлар экансан...—«Район» деган сўзга энди эътибор бериб қолди шекилли, чол меҳмонга хавотир билан разм солиб ўрнидан турди.— Бизни районда ҳамма билади, бизга рухсат берилган. Янги экансиз, ишонмасангиз борганда начайликдан сўранг...

Ориф ака бирдан хавотир олиб қолган чолга раҳми келиб, индаёлмади. Чол узоқлашиб кетди. Унинг бирдан ғалати бўлиб қолган кичкинагина юзи йўлда бера-боргунча Ориф аканинг кўз ўнгидан кетмади.

Йўл ҳали ёруғ бўлса ҳам, Ориф ака фараларни ёқди.

Тикка тушган чироқ нурида ўйдим-чуқурлар қоп-қора, ваҳимали бўлиб кўринар, ойнага сон-саноксиз капалаклар, чивин, чигирткалар келиб урилар эди. Собиқ район йўлларидадан ўтгунча Ориф ака қолдан тояёзди, бир ярим соатдан кейингина равон йўлга чиқди-ю, хаёллари сал тартибга тушди. Кеча қоронғи, дим эди. Тоғ қишлоқларининг салқин эпкинни орқада қолди. Лекин оғир таассуроти ҳамон судралиб келар, чарчатар, хаёлни чувалтирар эди.

Собиқ районнинг аҳволи, тоғ қишлоқларидаги халқнинг ҳўлдаги янги совхозларга кўчирилганлиги, чолнинг айтган кўп гаплари Ориф акага аввалдан ҳам тахминан маълум эди. Лекин ҳозир чолнинг ўзи унинг кўз ўнгидан кетмай қолди. Унинг товуши қулоғига чалинади: «Одам кўнгилчан бўлади...» «Меҳр ҳам бойлик», «Одам кўзининг қувонгани ҳам бойлик». У нега Ориф акадан чўчиди? Ориф аканинг айби нима? Хайрлашмасдан жўнаб қолди-я! Сарагулни танирмиди экан? Балки уруш йилларидаги ҳаётини билар. Суриштириш, эслаб, гаплашиб ўтириш керак эди. Бўлмади.

Энди тезроқ ҳайдаш керак. Онабиби кутиб қолгандир. Хайриятки, Онабиби бор. У ҳозир Ориф аканинг чалкаш хаёлларида бирдан-бир ёруғ нуқта. Ориф ака оғир хаёллардан, ўтмишдан қочгандек, Онабиби сари интилар, газни устма-уст босиб, қора тунни ёриб борар эди. Лекин ўтган кунлар босиб келиб, хаёлини яна чувалтирди.

Онабиби... «Майли, эмиз. Оти Онабиби бўла қолсин...»

Ун беш йил аввал эди. Ориф ака урушдан кейинги тиклаш ишларидан, Белорусиядан қайтди. Қайтиб келса, остонага қадам қўйиши билан— чақалоқ йигиси!

Юраги шиг этиб кетди. Нима гап ўзи? Доктор Сарагулни тугмайди, деган, улар тирноққа зор эдилар. Ё ўзгариш бўлдимиди? Ундай деса Орифжоннинг кетганига қанча бўлди ўзи? Эки...

Орифжон бир зумда минг хаёлга бориб, бир исиб, бир совиб, ичкарига кириб борса, Сарагул бешик устида алла айтиб ўтғибди.

— Қумрининг боласи, Қумри ўлиб қолди...— деб дарров изоҳ берди Сарагул эрининг кўксига ташланиб.

— А?

Қумри — Сарагулнинг ҳамқишлоғи, жуда яқин дугонаси, егим қиз эди.

Фермада ишлаб юрадиган бу қизни Ориф танир эди, юраги ачишиб кетди, хотинининг бошини снлади.

— Туғди-ю, ўлиб қолди ўтган ҳафта. Қишлоқ касал-хонасида...— деди Сарагул йиғлаб.

— Эри ким?

— Эри йўқ эди...

— Бунинг отаси бордир ахир?!

— ... Қизиқмисиз,— деди Сарагул Орифжоннинг овозини баландлатганидан хафа бўлиб, отасиз бола бўлади-ми, деган маънода.— Хабар олмади.

— Билмагандир?

— Билган. Ёмон одам экан. Хабар олмади. Қаерда эканини билмас эдик. Кейин, қамалибди, деган гап тарқалди.

Орифжон бешик устига келиб, чақалоқнинг юзини очиб кўрди. Уйлаб туриб бир жилмайди-ю, яна жиддий тус олди. Нима дейишини билмасди.

— Хужжатини ҳам олиб келдим...— деди Сарагул, кейин:— ...эмиздим,— деб қўшиб қўйди паст овоз билан.

Орифжон нима дейишини билмади. Жуда кутилмаган гап эди бу. Кечгача бу ҳақда хотинига бир нима демади. Сарагул сафардан келган Орифжонга иссиқ сув, овқат, нон-чой, кийим-бош тайёрлаб ивирсир, дам бешикка, дам эрига қараб қўяр эди. Улар ҳамма вақт икков ёлғиз яшаб, оҳиста, шов-шувсиз, камташвиш ҳаётга ўрганиб қолган эдилар, бугун бўлса уйда қандайдир ташвиш, шошқалоқлик... Кечқурун дастурхон устида Сарагул эркаланиб эрига яқинроқ ўтирган эди, бола йиғлаб берди. Эри хотин кўз тикишиб қолдилар.

— Ол, эмиз...— деди Орифжон. Кўнгли илиб кетди.

Бегона боланинг хотинининг кўкрагини чўлп-чўлп эмиши аввал эриш туюлиб, гашига теккандай, уни анча безовта ҳам қилди, лекин Орифжон ўзини босиб олишга уринди.

— Оти Онабиби бўла қолсин... Опамнинг оти,— деди.

Сарагул чақалоқни кўксига босиб, эри келгандан бери биринчи марта бемалол, чин кўнгиладан жилмайди.

... Уйда ҳозир Ориф акани шу Онабиби кутяпти. Жуда зориқиб кутяпти, Ориф ака буни билади. Улар ўн беш йилдан бери чинакам меҳр-оқибатли ота-бола бўлиб яшамоқдалар. Ориф ака кўп жойда масъул ишларда ишлади. Қаерга борса янги жой, янги уй берадилар, ёққан ёлғиз чироғи шу — Онабиби. Энг оғир дамларда дилини шу чироқ ёритади, энг азобли йўлларда шу чироқ иссиқ уйга

чорлайди, кўнглини юмшатади. Фақат, қаердадир унга ота тегиш виждонсиз бир одам борлигини эслаганда қаттиқ хафа бўлади Ориф ака. Унинг ҳам бошқалар қатори шу тупроқни босиб, шу ҳаводан нафас олиб юрганига чидай олмайди.

Балки у одам энди оламда йўқдир. Нима бўлса ҳам кичкина Онабиби Ориф аканики. Сарагулнинг эвазига қолган жигарбанди. Тақдир унинг бағридан севимли Сарагулини юлиб олди-ю, ўрнига мана шу овунчоқни, мана шу қимматга тушган жажжи бахтни берди.

Сарагул гўдакни икки йил бағрига босиб юриб, ҳол-вайтар, шинни ялатиб катта қилди. Онабиби ҳамманинг ҳаваси келадиган, лўппи, сочлари жингалак, қиқир-қиқир кулганида кулгичи нур сочадиган қизча бўлиб, тетапоя қилганида, Сарагул эски ўрнига, Шивилғондаги касалхонага ишга кирди. Орифжон партия мактабига ўқишга кетган йил эди. Урушдан кейинги оғир йиллар, уч-тўрт қишлоққа бир касалхона, на ихтисосли врачлар, на транспорт бор, йўллар бузуқ, Сарагул ёлғиз, қишин-ёзин кечаю кундуз тиним билмасди. Лекин у чарчамади, қайтага шу йиллари жуда очилиб, дуркун жувон, обрўли «доктор опа» бўлиб кетди. Унинг севимли эри, дилбар қизча, қутлуғ касби бор, ўзи саломат, ёш, гайратли. Куни билан уйма-уй югуриб касал боқар, мактаб болаларини эмлар, узоқ тоғ қишлоқларига отда бориб касалларга ёрдам кўрсатар, кечалари ўтириб эрига хат ёзар, Онабибисини эркалаб тўймас эди.

Бахтсизлик мана шундай кунлардан бирида юз берди. Кичкина Онабиби дифтеритга йўлиқиб, бирдан нафас олиши оғирлашиб қолди. Сарагулни ишдан чақириб келишди, келса вақт ўтиб қолибди, боланинг ҳоли оғир, эмлашга вакцина керак эди. Сарагул ўзини у ёққа урди, бу ёққа урди — вакцина йўқ, аптекада ҳам, касалхонада ҳам, амбулаторияда ҳам йўқ. Кимдир қўшни қишлоққа югурди, Сарагул районга от чоптирди. Ўзи боланинг олдига қайтди, Онабиби докадай оқариб кетган, нафас олишга қийналар эди. Сарагулнинг жигар-бағри эзилиб кетди, кўз олдида боланинг ўлим билан олитуви, ожизлик... У ўзининг доктор эканини ҳам унутиб, бувуқ деворга ёпишиб йиғлар, қўшнисини билан ҳамшира қиз унга таскин беришга уринар эди.

Олти соат деганда, — бу олти соат Сарагул учун олти азобли кундай имиллаб ўтди, — райондан хабар келди:

дифтерит сивороткаси районда ҳам йўқ экан, областга телефон қилишган — бўлса эрталаб етказиб беришармиш.

— Эрталаб?!

Сарагул пахталиги билан тивит рўмолини йўл-йўлакай қўлга олиб, амбулаторияга қараб югурди. Қош қорайган эди. Даралардан рутубатли совуқ шамол эсиб турибди. Бу тоғ қишлоқлари қалин қорли юмшоқ қишга ўрганиб қолган. Лекин бу йил қиш қаҳрли келган эди, қор йўқ, баданни жунжитадиган қора совуқ.

Бирпасдан кейин Сарагул амбулатория ҳовлисида от эгарлаб чиқди. Бу унинг қишлоқларга миниб юрадиган севимли, ювош жийрон қашқаси эди. Ҳамшира қиз ҳам, қўни-қўшни ҳам Сарагулнинг областга отланганини тунди.

— Доктор опа...— деди ҳамшира ваҳимага тушиб. Сарагул узангига оёқ қўяркан унга гап бермади:

— Онабибининг ёнидан жилманг, жон синглим.

— Ахир, опа, қоп-қоронғи тун, изғирин, ёё! Бошқа биров...

— Районимиздаги бу аҳволга мен ўзим айбдорман,— деди Сарагул,— унда кейин... Онабиби учун керак бўлган дорини ҳеч ким мендан кўра тезроқ олиб келолмайди.— У этик қўнжидан қамчи дастасини олиши билан, жийрон қашқа йўртиб, учириб олиб кетди. «Доктор опа» қоронғи кўчанинг у бошида кичкинагина бўлиб бир кўринди-ю, зумда кўздан гойиб бўлди.

Кечаси боланинг аҳволи яна оғирлашди, тонгга яқин нафаси тамом бўғила бошлади. Ҳамшира қиз ожизликдан сочини юлишга тайёр бўлиб турганда кўчада от дупури эшитилди.

Сарагулнинг қўл-оёғи ёғочдай қотиб, қаҳратонда музлаб ерга тушган полопон сингари кичкинагина, думалоққина бўлиб қолган эди. Тонг ёруғида кўм-кўк юзи жонсиздай кўринди. Лаблари бир-бирига тегмай сал қимирлади, «Тирикми?», деб сўради шекилли. Кўплашиб уни зўрға отдан тушириб олдилар.

Онабиби фақат вакцинага қараб турган экан, икки кун деганда бояги-боягидай лўппигина, кулдиргичли ширин қиз, типир-типир юриб бориб онасиний «ачом» қиладиган бўлди. Лекин шу куни кечаси баланд иситма Сарагулнинг аҳволини ошқор қилди. Уни дарров касалхонага олиб кетдилар, Орифжонга телеграмма бердилар.

Икки кундан кейин Орифжонни область касалхонасида қовоғи солиқ бош врач қўлларини ожизона ёйиб кутиб олди.

— Кеч хабар қилишди, икки тарафлама зотилжам...— деб тушунтира бошлади у. Лекин даҳшатли воқеани англаган Орифжоннинг қулоғига гап кирмас эди. Врач жим бўлиб қолди.

— Хотинингизнинг қандай одамлигини билармидингиз?— деб сўради у охири.

Ориф ака ўша вақтда бу саволга жавоб беролмади. Ўлим хабари билан бирга тугилган бу савол ўша вақтда уни гангитиб қўйган эди. Ҳозир жавоб бероладими? Қандай одам билан ёнма-ён юрганини, қандай одам билан турганини кейин билиб қолар экан киши. Оддий қишлоқ қизи Сарагулнинг янги-янги фазилатлари ўйлаган сари кўпроқ очиларди, Ориф ака уларни ҳали-ҳануз кашф этиб тугатолган эмас. Ҳозир сочлари оқариб кетди ҳам, Сарагулни ўйлайди, дарду алами ҳам, ўксиш-изтироби ҳам, юпанч-қувончлари ҳам шу ўйларида.

Бир чеккаси бунга Онабиби ҳам сабаб бўляпти. Уни Сарагул ўз ўрнига шунинг учун ташлаб кетгандек. Қизиқ, она сути билан кирар эканми, қилиқлари, юришлари доим Сарагулни эсга солади. Шу бўлмаса Ориф ака бошқага ўйланиб кетармиди ҳали. Йўқ, у унуттирмади. Шу овунчоқ билан умр ўтди. Энди у мана шу ширин қизчаси билан, унга доим йўлдош бўлган азобли ва ширин хотиралар билан ўтиб кетишга қасд қилган...

Ориф ака йўлга тикилаверишдан кўзи толиқиб ариқ ёқасида бирпас тўхтади. Тормозни тортиб қўйиб, пастга тушди. Тун қоронғи, қоп-қора осмонда юлдузлар ёлғиз қолган, қирда тракторми, комбайн чироқлари ёлғиз қолган эди.

Сал ёврилиб, соф ҳавога тўйгандан кейин, тўсатдан ҳушига келгандай, бир нарса эсига тушди: қизиқ, боришда-ку бахтиёр дамлар, жами ширини, қувончли воқеалар лип-лип этиб хаёлидан ўтаверди, қайтишда бўлса нуқул хунук, кўнгилсиз хотиралар чулғаб оляпти. Нима гап ўзи?

Ориф ака ўз ҳолатига ўзи тушунолмади. Ҳеч қачон бундай бўлган эмас эди. Бу кимсасиз тун, бу совуқ юлдузлар, бу ёлғизлик унга бирдан оғир туюлиб кетди. Шартта чиқиб ўрнига ўтирди-ю, устма-уст газ бериб, машинаси тикка дашт йўлини чақиримлаб-чақиримлаб ямлай бошлади.

Онабиби мудраб ўтиргандир. Огаси қай вақтда кириб бормасин, тонг отгунча ҳам чироғини ёқиб қўйиб, кутиб ўтирадиган одати бор. Машина овозига югуриб чиққан қизининг муздек пешанасидан ўпса, Ориф аканинг кўнгли ёришади кетади. Тезроқ ҳайдаш керак.

Район маркази тунги уйқуга толган, фақат ёғ заводи-нинг электр станциясигина бир меъёрда гупиллаб турарди. Паркнинг рангдор маржон чироқлари ҳам сўнди, боғнинг бурчак-бурчакларида вақтни унутиб кеч қолган ёш-яланг чироқ учганда шўхлик билан хандон кулди-да, кейин яна ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди.

Деразада чироқ йўқ эди. Ориф ака бу пайтда Онабибининг ухлаши кераклигини билса ҳам, негадир кўнглида аламли ёлғизлик, ғашлик сезди. Гараж дарвозасини гирчиллатмасдан секин очиб, машинани қўйди, қоронғи ҳовлидан ўтиб, ечинмай, ювинмай, ҳатто чанг қўлқопини ҳам ечмай, супанинг бурчагига бориб ўтирди. Жим. Қоронғи. Оламда ҳеч кими, ҳеч нарсаси йўқдек, фақат шу жимлик, шу қоронғилик уни мангуликка чулғаб олгандек эди. Қўлқопини ечиб чаккаларини ушлади, кунн билан рўлда ўтириб толиққан вужудида қон ҳорғин-ҳорғин гупилларди. Бирдан юраги узилгудек бўлиб қорни очганини сезди, лекин негадир киссаларидан папирос қидира бошлади. Папирос йўқ эди. Уйга кирди, қоронғида тоқчаларни, эски плаш чўнтақларини титкилади — чекадиган бирон чимдим нарса топилса-чи! Бўғилиб кетди, курсига қоқилиб бир нималарни ағдарди. Ошхонага кириб, ноилож яна ўтирган эди, столда қўли бир нарсага тегди, қараса бир қути «Бехомор». Ориф ака аламли жилмайиб қўйди, ўзига ўзи жаҳли чиқди: «Нима гап ўзи, мунча бўғилмасам!» Бирпас ўтириб ўзини босди. Ошхонани тутган ширин таом ҳиди димоғига энди келиб урилди. Айвонда чироқ ёпди — кострюль қопқоғининг тарақлашига Онабиби ҳам уйғонди шекилли.

— Дада, шовлани ўзингиз иситиб ея қолинг...— деди уйқу аралаш.

Ориф ака уқалаган папиросини чекмай қутига солиб қўйди, этигини тозаламай киргани эсига тушиб ташқарига чиқди. Айвонда уст-бошини қоқиб, ювинди. Ухлаб ётган Онабибига тикилиб турди-да, қўлларини ишқалаб, тетик бўлишга уриниб, ичкари кирди, илиқ-милиқ шовлани косага сузди.

Лекин яна бирдан иштаҳаси қочиб, ҳалиги ғашлик та-

гин қайтиб келди, тетик бўлишга атайлаб уринаётганини пайқаб қолди. Уйқуси келмас эди, ҳозир ётса азонгача дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдарилиб, азоб чекишини билади. Бирдан, юз граммгина бўлса ҳам ичгиси келиб кетди. Лекин бу уйда топилармиди? Бу уйда бирон марта эркак-хотин жам бўлиб тузукроқ улфатчилик қилган бўлмаса. Нукул чуғур-чуғур бола-чақа. Шу ҳам тирикчилигу...

Ориф ака ўзини қаёққа қўйишини билмай кўчага чиқди. Нарироқда сельпо магазини бор эди. Зинасида чой яшикларидан сўри қилиб Мустафо-чўлоқ ўтиради. Кечаси кўчада ҳеч ким бўлмаса ҳам, Мустафони топасиз, қишин-ёзин шу ерда, ўқланмаган эски милтигини қучоқлаб мудрагани-мудраган.

— Салом, қария.

— Ийи, ассаломағалайкум, ипташ...

— Чоракта топиладими?— деди Ориф ака.

— А?— Мустафо-чўлоққа кечалари ҳар хил одамларнинг иши тушади. Лекин бундай мартабали одамнинг шунақанги илтимос билан келиши уни бир оз гангитиб қўйди. «Интересний киши экан янги секретарибиз», деди ичида. Кейин оқсоқланиб, яшиклар орасида ивирсий бошлади.— Тигими... тобила, иним, тобила...

Чорактани бўлиб ичишди. Мустафонинг оғзи қулоғида эди, Ориф ака уйга кирмай, оёғи тортган томонга қараб юрди. Уфқ ғира-шира ёришиб келаётган эди, кўчада ҳали ҳеч ким йўқ, у бўлса қаёққа кетаётганини ўзи билмайди, ҳалигиндан оғзи бемаза бўлди холос, кўнгли ёришмади. Кечаси қоровулдан ароқ олиб ичганини эслаб, баттар гижинди.

У ўз аҳволини билар, лекин кўнглидаги ғашликни нима деб аташни билмас, уни сўз билан бировга тушунтириш эмас, ўзи учун аниқлаб олишдан ҳам ожиз эди. Бу дилхираликни тарқатиб юбориш керак. Мана сарин тонг отяпти, мана истироҳат боғи тинч, қоровулларнинг йўлкаларга пақирлаб сув сепгани узоқлардан эшитиляпти.

Аммо Ориф акага бу ерда ҳам ҳеч нима хуш келмади. Боғ нукул акация дарахтидан иборат экан, ширанинг уяси. Бундай сувли жанубий районларда истироҳат боғларида кўркам декоратив дарахтлар ўтқазса ҳам бўларди. Акация бошқа дарахт ўсмайдиган сувсиз чўлларга ноилложликдан ўтқазиладиган файзсиз дарахт-ку. Йўлкалар-

нинг ҳам икки томони етти йиллик ҳақидаги стандарт диаграммалар билан тулиб кетибди. Атиргулларни тўсиб нима қиларкин...

Ориф ака аста юриб ҳовуз олдидан чиқди. Ҳовуз атрофидаги дарахтларга, симёғочларга қизил алвонлар, шиорлар осиган эди. Дарахт тагидаги яшил скамейкада ёлғиз одам кўринди. Гилам дўппи кийган бу чўтирроқ одам район газетасининг редактори Назаров эди, Ориф ака уни узоқдан таниди.

— Хўш, илҳом келяптими?— деди Ориф ака яқинлашиб.

— Э, салом!— Назаров қизаринқираб блокнотини яширди.— Барвақт чиқиб қолибсиз, ишгами?

— Ўзлари-чи?

— Эрта туриб бир оз айланадиган одатим бор...

— Идора шу атрофдами?

— Яқин, ҳов водхознинг рўпарасида. Қани бирпас ўтиринг, ҳаво яхши.

Ориф ака ўтирди. Ҳовузда қандайдир плакат сузарди, шамол юлқиб учирган бўлса керак. Боғнинг нариги бурчагидаги чойхонага саксовул тушди, гурсиллаган товуш, аравакаш билан самоварчининг гаплари барала эшитилиб турарди.

— Газетамиз билан танишяпсизми, Ориф ака?— деди Назаров.— Тузукм?

— Танишяпман. Кампания ўтказишга устаси фаранг бўлиб кетибсиз,— деди Ориф ака.— Даштга кўчиш — кампания, маккажўхори — кампания, соғлиқни сақлаш — кампания, кўчат ўтқазиш — кампания...

— Бу яхшими, ёмонми, Ориф ака?

— Мен баҳо бермоқчи эмасман, ука. Аммо лекин ҳаётни ортиқча расмийлаштириб юборяпмиз...— Ориф ака бирдан ўйга толди. У ўзига ҳам аниқ бўлмаган бир гапни бошлаб қўйганини фаҳмлаб қолди.— Мана рўпарангиздаги шиорни ўқинг: «Комплекс механизацияни турмушга кенг татбиқ қилайлик!» «...Кенг татбиқ қилайлик!..» Хўп... қайси маънода?

— Газеталарда шундай ёзилади, қабул қилинган...

— Биламан. Комплекс механизация ҳам яхши нарса. Лекин мана мен, сиз, конкрет олганда, қандай «татбиқ қиламиз?» Нима қилишимиз керак? Конкрет?

Назаров елкасини қисди. Ориф ака давом этди.

— Сўнгра, бу ерда, истироҳат боғида, шу шиорга жид-

дий эътибор берган одам ёнидаги севгилисига айтадиган гапини айтолмай қолади-ку? Демак, жиддий эътибор бериш шарт эмас, шунчаки, безак...

Назаров бу гапга қўшилмаганини билдириб, ҳазиллашманг, дегандек, илжайди.

— Йўқ, йўқ, нега, безак, безак! Буни энди ҳамма шундай деб билади. Ўз газетангизда шундай деб ёзясиз: «Район клубининг нештоқи шиор ва чақириқлар билан безатилган эди». Шундайми?

— Ҳа, слёт олдидан...

— Демак, безак. Чунки шиор ва чақириқлар ўз маъносини йўқотиб қўйяпти. Шунинг учун ундаги «кенг татбиқларга ҳам эътибор бермай қўйганмиз. Шунинг учун уларни истаган жойга ёзиб осаверамиз. Буни биз ўзимиз қиляпмиз. Уруш вақтидаги «Қасос ол!» деган плакат ёдингиздами?

— Ҳа, она сурати солинган бўлар эди...

— Ҳа, она сурати. У Ватан номидан худди кўзингизга қараб хитоб қилар, сиздан конкрет жавоб кутар, эсингизни жойига келтирар эди.

— Ҳа!

— Сиз ўша плакат қоқилган жойни «чақириқлар билан безатилган», деб айта олармидингиз.

— Йўқ, Ориф ака.

— Баракалла.

Улар жим қолишди. Назаров рўпарасидаги ўнлаб шиорларга бир-бир кўз қирини ташлади. У неча йилдан бери ёз кунлари деярли ҳар тонг шу боққа кириб бир айланади, шу вақтгача биронта шиорни разм солиб ўқиб кўрмаган экан.

— Ана, рўпарангизда яна бир алвон: «Кўча тозалиги учун курашни қизитайлик». «Кураш!» Буюк муқаддас, синфий, революцион сўз. Ҳар қадамда «Кураш», «Шон-шарафлар...» Бу муътабар сўзларнинг қадрини тушиб кетяпти. Мана соф ҳавода ўтирибмиз, кислородсиз яшаб бўлмайди. Лекин биз ҳар муҳимда «Яшасин кислород!» деб қичқирмаймиз-ку. Биз шунчаки нафас оламиз. Нафас олаверайлик-да ахир!

— Гапингиз тўғри. Лекин нима қилиш керак?

— Билмайман!— деди Ориф ака шартта кесиб. Лекин бир зумдан кейин давом этди:— Чамамда, аввало, ўзимиз самимий бўлишимиз керак. Мана ўзингиз табиатан қандай бўлсангиз шундай. Сўнгра, газета оддий инсоцийлик

ҳақида ёзиши керак. Кампаниясиз, расмиятсиз, сохталиксиз, инсонийлик ҳақида...

Назаров гапга жуда қизиқиб, унинг оғзига тикилиб қолди.

— Яна?

— «Яна?» Нима, сиз мендан кўрсатма кутяпсизми?— Ориф ака редакторга қараб кулди:— Билиб қўйинг, мен сизга ҳеч қачон кўрсатма бермайман, «яна» эмиш. Билмайман, вассалом! Узингиз уйланг. Уйлаганингизни менга ҳам айтинг мана мен сизга айтганимдай...

Ориф ака соатига қараб, редакторга қўл берди. Назаров куларди.

— Нега илжаяпсиз?

— Аломат секретарь экансиз, Ориф ака...— деди Назаров ҳамон кулиб.

— Секретарь... секретарь ҳалигача иш бошлагани йўқ. Нимадан бошлашни билмай юрибман,— деди Ориф ака кетаётиб. У энди негадир жадалроқ, тетикроқ қадам ташларди. Энди кўнглида нимадир аниқлангандек, ғашликлари уйга айлана бошлагандек бўлди.

Бироқ шу кун ҳам, эртасига ҳам ҳаёлларининг ипини ушлолмай, фикрларида ёруг бир нуқта тополмай паришон юрди. Райкомда ҳам кунлари асосий ишни тутиб ололмагандай одатдаги ташвишлар, танишишлар билан ўтарди. Бўлим бошлиқларини бир-бир чақириб суҳбатлашди. Навбатдаги буюрода кўриладиган масалалар билан танишиб, хўжалик ишларига доир масалаларнинг ҳаммасини раёнжироком президиумига ўтказиб юборди. Қишлоқ хўжалик бўлимига кириб, кичкина бир мажлисга дуч келди. Мажлисда бошдан-оёқ ўтирди-ю гапирмади, кўпгина мироблар, раислар билан танишиб олди.

Кечқурун якунлаб қараса, биронта амалий иш қилмабди. Унга нимадир халақит берарди. Одамлар билан гаплашганда ҳам булар-бўлмасга тихирлик қилиб, яна анча-мунча дилхираликни орттириб олди. Темир йўл вокзалининг бошлиғи билан гаплашганда ҳам юк ташиш графиги у ёқда қолиб, иккинчи даражали гап билан дилозорлик қилди.

— Катта вивескага ёзиб, бутун халққа пеш қилиб қўйибсиз, «Депутатлар хонаси» деб! Менга тушунтиринг-чи, нимага?

Вокзал бошлиғи ҳақиқатан ҳам бу ҳақда ҳеч ўйламаган экан, тушунтириб беролмади.

— Депутат ҳамма қатори залда кутса кўз тегиб қоладими? Ё билет ололмайдами? Халқ бошқа-ю, депутат бошқа экан-да? Ё у халқни камроқ кўриши керакми? Уни ким сайлаган ўзи?

— Ҳамма жойда шундай, ахир, ўртоқ секретарь...

— Ҳамма жойнинг ўз одамлари бор, жиан. Бу ерда сиз билан биз ўйлашимиз керак. Менинг саволларимга жавоб беролмадингиз, шундайми? Мен ҳам жавоб беролмайман. Боринг, ўйланг, саломат бўлинг.

Бу бўшангроқ йигит билан хайрлашгандан кейин Ориф ака яна ўзини койий бошлади. Бемаза, дағал гап. Узинг жавоб беролмасанг ундан сўраб нима қиласан? «Боринг, ўйланг!» эмиш. Биринчи кўриб турган одамнинг бўлса. Қандай киши, ўй-фикри нимада, хулқи қанақа, балки юрагида дарди бор, балки бир енгилтакдир...

Ҳаммамиз ҳам шунақа. Инсонни аввало инсон деб эмас, фақат бир ижрочи деб биламиз. Эҳтимол унинг бошида сеникидан ҳам чигалроқ саволлар, балки гўзал фикрлар бордир. Ким сўрайди ундан бу ҳақда? Сенми? Йўқ. Сен райком секретарисан. Сен: «Бажардингми?» деб сўрашинг керак. Бажарган бўлса яхши, бажармаган бўлса, «Боринг, ўйланг!»

Хўш, унинг ўйларини, бола-чақасини, кайфиятини биров сўраши шартми? Ўзи келиб бемалол гапирса бўлмайдами? Райкомга-я? Ҳа, райкомга. Одамлар орасида, оддий одамлар билан раҳбарлар орасида, одамлар билан райком ва ҳукумат органлари орасида шундай муҳит яратиш мумкин эмасми? Шундай муҳит яратилса эдики, одам уйда нимани ўйлаган бўлса мажлисда ҳам шуни гапирса, кўнглида нима ўйлар тинчлик бермаётган бўлса, райкомда ҳам, обкомда ҳам...

Обкомда?

Ориф аканинг кўз ўнгида Мария гапирмади. Уч-тўрт кундан бери йўқотиб юрган нарсасини бир кун топиб олгандек кўнгли сал ёришиб, эртасигаёқ Мариянинг олдига боришга қатъий қарор қилди.

«Бораман, бораман,— деди Ориф ака кечаси билан шу хаёлда тўлғаниб.— Иш бошлолмаётганимни, нимадир халақит бераётганини айтаман». Нима? Нима халал беряпти? Буни у айтиб беролмайди. Ориф ака тайёр формулаларни ёқтирмайди. Суҳбатда туғилган ҳақиқат пухтароқ бўлади. Шунинг учун ким биландир, яхшиси Мария билан гаплашиш керак...

Шу пайт айвонда гаплашиб ўтирган Онабиби билан Темирнинг гурунги Ориф аканинг диққатини бўлди. Сийраккина илиқ ёмғир томчиламоқда эди. Темир билан ёнма-ён, тиззасини қучоқлаб ўтирган Онабиби кафтини ёмғирга тутиб қиқирлади:

— Вой, мана томди, илиқ-милиқ! Қўлингни олиб кел-чи!

Темир жиддий бола, кам гапирди. У ўничи синфнинг аълочиси, Онабибини ўз синглисидек доим ҳимоясида олиб юради. У ақлли, бўй-баста келишган, кўркам йиғитча. Ёғ заводи директорининг ўғли, сал файласуфроқ. Ориф ака қизи билан унинг дўстлигини яширин бир меҳр билан кузатиб юради.

Кеч соат ўн бирлар. Нам тупроқ ва ўт-ўлан ҳиди сичқ деразадан кириб, уйни тўлдиради. Болаларнинг гурунги бўғотдаги мусичаларнинг ку-куси билан бўлиниб турибди. Темир йўлкага тўшалган сой тошларини кузатарди.

— Кўрдингми, баъзи тошларга ҳали ёмғир томмабди,— деди у салмоқлаб.— Эндиги томчининг қайси тошга тушишини ҳеч ким айтиб беролмайди. Ёмғир тинганда шунча тош ичида биттаси қуппа-қуруқлигича қолиши ҳам мумкин. Бундай ҳолни одамлар мўъжиза дейишади. Аслида бу қонуи. Тасодифлар натижасида туғилган қонуи. Мана, ҳозир ҳўл бўлмаган битта ҳам тош қолмади. Ҳаммаси бир хилда тим қора. Миллионлаб тасодифдан қонуи туғилди. Демак, ёмғир нима?

— Қўйсанг-чи, биз ҳали буларни ўтмаганмиз.

— Тентак, бу дарс эмас. Биз ҳам ўтмаганмиз.

— «Тасодиф», «қонуи...» Ёмғирнинг илиқлигини айтсанг-чи! Ҳидини қара. Мана, кафтинми ҳидлаб кўр-чи...

Ориф ака ичкаридан болаларни кўрмаётган бўлса-да, уларнинг беҳос яқинлашиб қолганда бир-бирдан аста нарироқ сурилиб ўтиришганини, қарама-қарши, чала-чулпа гаплари ўзларига жуда ҳам маъқуллигини, ҳатто Онабибининг жажжи кафтидан хом ёнғоқнинг ачимсиқроқ ҳиди келишигача билиб ётибди. Онабиби ҳассос қиз. Гузалликдан завқлана билади. Темир бўлса қуруқ мулоҳазачи. Гулни кўрса томоша қилиш ё ҳидлаш ўрнига сантиметрлаб ўлчаб бошлайди. Шунинг учун ҳам улар бир-бирларига зарур бўлсалар керак. Шунинг учун иккаласи ҳам яхши. Бири бўлмаса бири бўлармиди? «Икки ёрти — бир бутун», дейди Ориф ака ўзича хаёлчан жилмайиб.

Шу жилмайиш унинг оғир, чигал ўйларини кўнглидан кўтариб ташлайди. Энди Темирнинг ақлли, мавҳум гаплари, Онабининг қиқирлаши узоқдан эшитилгандек бўлади. У очиқ деразадан илиқ ёмғир севалашини, мусичалар ку-кусини тинглаб уйқуга кетади...

Мария Васильевнанинг кабинети турли нав ғўза туплари, ҳосилдорлик диаграммалари, иқтисодий жадваллар билан... безатилган эди. «Безатилган» демасак бўлмади. Чунки бу ерда уларнинг бошқа вазифаси йўқ. Қабулга кирган одам бу мураккаб рақамларни таҳлил қилиб ўтиролмайди, албатта. Ориф ака деворларга қаради-ю, кўнглидаги росмана илиқ гапларни йўқотди-қўйди. Бундай жойда одам беихтиёр ўзини сипо туттишга, сўзларигагина эмас, товушига ҳам расмий тус беришга урина бошлайди.

Лекин Ориф аканинг рўпарасида болаликдан таниш, чеҳрасида ҳали ҳам шўхлик шуъласини сақлаб қола олган, истараси иссиққина хотин ўтирарди. Мария Васильевна янги райком секретарининг келганига жуда хурсанд бўлиб ўрнидан турди. У ўрта бўйли бўлса ҳам, ёши ўтиб, анча тўлишиброқ қолганлигидан паканароқ кўринарди. Ориф ака унинг эркакчароқ силтаб узатган қўлини сиқиб, қабулга кирганлар ўтирадиган креслога чўкди. Мария Васильевна бир трубкани елкаси билан қулогига қисиб, иккала телефонда бирдан гаплашаркан, календарь варағига ниманидир ёзди, ниманидир ўчирди-да, «эрталабдан шунча иш!» дегандек оғир уҳ тортиб, трубкаларни тарақлатиб жойига қўйди.

— Хўш, хизмат?

— Хизмат йўқ, шунчаки бир оз гаплашаман деб келган эдим...

Мария Васильевна қошларини баланд кўтариб, ҳайратомуз, шўхчан тикилди:

— Бекордан-бекор-а?

— Ҳа,— деди Ориф ака содда қилиб.

Мария Васильевна бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. У чиройли эмас, юзи ҳатто шиддатлироқ, лекин кулса кўркем бўлиб кетар эди, Ориф ака ҳали кулгининг сабабини тушуниб етмаса ҳам, қўшилишига кулди.

— Вой Орифжон-эй, шунчаки гап ўтиргани дегин? Яна нима ёқади! Гузарга чойхонага сиқиб кетаётиб бу ерга адашиб кириб қолган бўлма тагин?— Мария Василь-

евна яна хандон отиб кула бошлаган эди, Ориф аканинг бирдан қовоги солиниб қолганини кўриб, тўхтади.

— Марям, шўх кулги сенга жуда ярашади. Лекин эртадан кечгача,— Ориф ака деворларга қаради,— бундай қуршовда ўтириш одамни тарашадай қуришиб юборса керак.

Мария Васильевна буни ўринсиз танбеҳ деб тушуинди. Оғринди.

— Ишингни гапир.

— Ишни бошлаёлмаяпман. Бир нима халақит беряпти.

— Нима?

— Нималигини билсам сенга келармидим.

— Ана холос... Хўп, келибсан, яхши, хурсандман. Фикрингни аниқлаб, таклифларинг билан келмайсанми, секретарь?

— Мен фикримни эмас, аҳволимни айтгани келдим. Шунчаки суҳбат...

— Ёш боламисан?.. Обком бу!

— Ана... ана...— деди жилмайиб Ориф ака, креслога қулайроқ жойлашиб ўтираркан,— сал суҳбатлашувдикки, тайёр фикр ҳам туғилиб қолди: обкомга одам шунчаки ўз ҳаяжонларини айтиш учун ҳам келиши мумкин.

Мария Васильевна тушуниб турибди: бекорчи одам эмас-ку, бундай масъул кишининг дардлари, ҳислари ҳамин билан боғлиқ бўлади. Аммо Орифнинг бу гаплари обкомга танбеҳдай туюляпти, шунинг учун Мария Васильевнанинг чеҳрасидан кўланка кетмади.

— Гапир, гапир, нима, йўқ деяпманми, ташвиш-ҳаяжонларингни гапир. Хизмат?

— Қўйсанг-чи «хизмат»ингни...— деди Ориф ака пенамасини уқалаб. У Мариянинг очилиб гаплашишга қўймаётганини сезарди. Шунинг учун гапни танламай юзадагисини айтиб қўя қолди:— Шивилғонга бордим...

— Биламиз...

— Тоғ районини тугатиб чакки қилибсизлар.

«Яна танбеҳ», деб ўйлади. Мария Васильевна.

— Тоғ районининг тугатилганини билардинг-ку.

— Билар эдиму тугатишнинг бундай бўлишини билмас эканман.

— Қандай бўлар экан?

— Маъмурий жиҳатдангина эмас, уни ном-нишонсиз бутунлай тугатиб юборишга қасд қилинибди.

— Унчалик эмас. Сенга шундай туюлгандир, бу табиий...

— Гап менда эмас. Булоқлар қуриган, боғлар сўлиган. Узумзорларни кул босиб ётибди. Кимсасиз қишлоқлар, тахта қоқилган деразалар, кўршапалак уялаган қутсиз уйлар, гул ўрнига сассиқалиф ўсган ҳовлилар тоғ манзараларига қабристондай совуқ тус бериб турибди, йўл йўқ, кўприклар бузуқ... Юртнинг кўркам бир гўшаси эди-я. Неча мингларга ватан... Беҳурмат қилинибди, поймол этилибди. Увол... Мана бу ерда бир нимаси бўлган одам шундай қилмайди!— деди Ориф ака кўксини муштаб.

— Сен кимни айблайсан, Ориф? Сенинг шахсий туйғуларингни мен тушунаман. Лекин обкомда...

— Мен ҳозирча сени айблайман. Бу ерда менинг шахсий туйғум эмас, инсон туйғуси, гўзаллик туйғуси, ватан туйғуси ҳақида гап кетяпти...

— Йўқ, бу ўзининг кўнгилчанлик ҳисларинг, Ориф. Биламан, оғир хотиралар сени эзиб қўйибди. Лекин буни обком ишига аралаштириш...

— Хўп, сен айтгандай бўлсин: бу менинг шахсий туйғуларим дейлик. Лекин мен уларни ичимга ютиб кетолмайман ахир! Хўш, уларни, бу туйғуларни қаёққа қўйишим керак? Кимга айтишим керак? Кимга...

— Менга қара!— Мария Васильевна ўрнидан туриб, мажлис олиб бораётгандек, қалам учи билан столдаги ойнани тақиллатди.— Ҳозирги сенинг районингда биз етти йилдан бери қора терга ботиб ишладик, унинг иқтисодиятини қайта қурдик, пастдаги ёввойи чўлни жиловлаб, сув чиқардик, ҳаёт бағишладик, аҳоли кўчирдик, у ерда олти-та совхозни барпо этгунча она сутимиз оғзимиздан келди. Бу совхозлар олдига бу йил ўз харажатларини қоплаш вазифасини қўйганмиз. Сен бундан ҳам беҳабарсан. У хўжаликларда аҳвол ҳали ҳам оғир... Сен, райком секретари, у ерларга ҳалигача бирон марта бордингми? Чўл заҳматкашларининг ғайрат-шижоатларини кўрдингми? Йўқ. Бормай-кўрмай туриб область комитетининг бўйнига айб қўйясан... Илк муҳаббат гўшаларингни бир сайр этиб келиб, кўз ёш қилиб юрибсан: «Оҳ-воҳ! Табиат манзаралари!..» Ориф ака индамай бош эгиб қолди.

«Аттанг, бу ишим ҳам хато бўлди,— деб ўйлади у намиққан пешанасини ўзининг сирти билан артиб.— Ҳақиқатан ҳам, ҳеч нарса қўрмай-билмай туриб, даъво, димоқ... Мен бундай эмас эди... шекилли...» Қизишиб гапирганидан ҳансираб қолган Мария Васильевна стол орқасида у ёқдан-бу ёққа юрарди:

— Коммунист...

Паст овоз билан айтилган бу сўздан Ориф ака ҳушёр тортди.

«Коммунистлигимни пеш қилма!» деб жеркиб ташлашдан ўзини аранг тийиб қолди. Бошини кўтармади.

Мария Васильевна келиб унинг елкасига қўлини қўйди-да, «Мен-ку тушунаман...» дегандек қараб, тасалли берган бўлди.

— Гапинг тўғри, Мария Васильевна. Мен ҳозир совхозга кетаман.

— Хайр,— Мария Васильевна қўл берди.

Йўлакда папка қўлтиқлаган сипо йигитлар, ортиқча гап гапирмайдиган қизлар жуда ишчан қиёфада у ёқ-бу ёққа ўтиб турарди. Ориф ака бош кўтармай жадал чиқиб кетди. Акация соясида турган ГАЗнинг кабинасига кириб ўтирди-да, пешанасига тарс этиб урди. «Илк муҳаббат», «Кўз ёши», «Оҳ-воҳ...» Кўнглим чўкиб қоровулдан ароқ тилаб ичганларимни, райкомдаги суҳбатларда одамларни бекордан-бекор ранжитганимни билса нима дер эди экан! Чўлда қилинаётган ишлар у айтгандай бўлса, мен ваҳима қилиб юрган бу ташвишларим ҳақиқатан ҳам кулгил...

Энг яқин совхозгача бир юз ўттиз чақирим йўл. Шундай бўлса ҳам, Ориф ака бензинни текшириб кўрди-да, чўлга қараб ҳайдади.

Чанга ботиб тўртинчи совхозга кириб борганида қош қорайган эди. У чарчаганидан ҳеч кимни, ҳеч нарсани кўрмади ҳам, кўргиси ҳам келмади. Фақат роса очиққанини ва қоронғида қандайдир губорли шамол эсаётганини сезар эди. Уни кутиб олган киши — ишчилар комитетининг раиси Узаиров — кир кепка кийган, букрироқ, кекса одам эди. У меҳмоннинг райком секретари эканини билиб, нуқул плайдан гапираверди: бу йил фалон тонна берамиз, яна йилга рентабел хўжалик бўлишни вазифа қилиб қўйдик, яқинда газетада ҳам ёзишди — давлатга катта фойда...

— Уртоқ Узаиров, ошхона қаерда?

— Меҳмонхонага борамиз, ўртоқ секретарь, овқат тайёр.

Ориф акага бир оз жон кирди. Лекин мезбоннинг ҳалиги гаплари ҳамон қулоғига кирмасди. Узаиров анча хушомадгўй бўлиб чиқди. Қўлга сув қуйган, курси тоза бўлса ҳам, меҳмон ўтиришидан олдин рўмолчаси билан чангини артиб қуйган, овқат олдидаш «юзта»ни шама қил-

ган... Ориф акага бу қилиқлар ёқмаса ҳам, азбаройи қорни очлигидан, маставага нон тўграб индамай тушираверди. Кейин оғир тортиб, барвақт ухлаб қолди.

Эрта билан меҳмонни эшитиб партком секретари етиб келди. Бу Тўлаган деган дўнг пешана, қоп-қора, камгап, камсуқумгина йигит эди. Ориф ака унга «Совхоз шаҳарчасини бирга айланиб чиқайлик», деб таклиф қилди. Улар пиёда чиқиб кетдилар.

Ҳавода тўзон, узоқлар кўринмас эди.

— Шамол ҳали ҳам босилмабди-да.

— Энди бошланыпти,— деди Тўлаган.

— «Афғони» дегани шуми?

— Ҳа.

— Қанча давом этади?

— Камида уч кечаю уч кундуз.

Шундан кейин улар индамай юравердилар. Бир чақирим, бир ярим чақирим... Совхоз шаҳарчаси асосан шу бир кўчадан иборат эди. Ҳовли, томорқа йўқ. Уйлар ҳаммаси бир хил: икки қаватли, иккита кичкина айвонли, икки оила учун. Ун қадам ичкарида бадрафхона. Ҳаммаси шундай, бир уй, бир бадраф, бир уй, бир бадраф. Бошқа ҳеч нарса йўқ, на бир қозиқ, на бир жўяк, на бир ниҳол... Элликта, юзта, икки юзта... Узоқ-узоқларга чўзилиб кетган. Ораларида «афғони» қутуриб юрибди.

— Одамлар ўз уйини топадими ишқилиб?

— Топмай қаққа борарди...— мужмалроқ жавоб берди камгап Тўлаган. Шу билан йна индамай кетаверишди. Бир ярим километрча юргандан кейин Тўлаган тўхтади:

— Бу ёғи ҳам шунақа, кетаверамизми?

Улар қайтишди. Қайтишда шамол орқадан эди, Ориф ака кўзини, қулоқларини артиб, дарров қорайиб кетган рўмолчасини чўнтагига яширди. Тўлаган янги райком секретаридан гап кутарди. Буниси ҳам илгаригиларидай бўлмаса керак ахир, ҳеч бўлмаса бир газабланиб қўяр: «Бу ерда қандай турибсизлар? Етти йилдан бери бирон кўчат ўтқазсанглар, томорқа, ~~...~~ қилсанглар бўлмасмиди? Бу шамол, бу бир хилдаги ~~...~~ бадрафлар манзараси одамни сил қилади-ку ахир!»

Йўқ, секретарь бу ҳақда гапирмади. Буинг ўрнига Тўлаганинг ўзини суришгирди:

— Бола-чақа борми?

— Битта қизимиз бор,— деди Тўлаган ўнғайсизланиб-роқ.

— Ҳа, яхши. Менинг ҳам бир қизим бор. Онабиби.

— Меники Фируза.

Секретарнинг мулоимгина ўйчан чеҳраси, ундаги табиий оталик меҳри Тулаганга ёқа тушди. Шундан кейин у сал дадилланиб, саволлар ёрдамида бўлса ҳам, ўзи ҳақида гапириб берди. Уни партком секретарлигига ўтган йили сайлашган экан. Ишининг мазаси йўқ, унинг ўз фикрича, эплотмаётган экан. Совхознинг хўжалиги катта, анча ишлар чалқаш, ҳал қилинмаган. Энг муҳими — одамларнинг кайфияти... Тулаган ҳозир жуда банд, кишлоқ хўжалик экономикаси институтида сиртдан аспирант, оиласи ёш, уч ойдан бери қизчаси касал. Ишни эплотмаётганига шулар ҳам сабаб бўлаётган экан.

Ориф ака бу гапларга ҳеч нарса демади, ўғит ҳам қилмади, тасалли ҳам бермади. Яна чуқурроқ ўйга толди холос.

Тушдан сўнг улар то кечгача парткомда ўтиришди. Бўлим бошлиқларини, кекса коммунистларни чақиришди. Тулаган Ориф акага жуда маъқул тушди. У совхозда раҳбарликни эплотмаётган бўлса ҳам, одамларни яхши танир, ҳар бирининг оиласи, уйи, дардини билар, ўз шахсий ишларини ҳам совхоз ишларига аралаштириб гапирар эди. Кейинги кун и улар эртадан кечгача бухгалтерияда, ҳисобот бўлимида ишлашди. Тулаган бу ерда Ориф ака учун ажаб бир кашфиёт бўлди: у совхознинг иқтисодий имконларини бош финансист билан бухгалтердан ҳам яхшироқ билар экан. Зеҳни тез, таҳлилга мойил, қайси кўрсаткич қайси рақамга бориб боғланишини, эски-янги ҳужжатларни, рақамларни ёд айтиб берарди. Ориф ака яна бир нарсани сездики, бухгалтер билан финансист унга шунчаки қобилиятли студент, ёқлайдиган диссертациясини ёд билиши керак бўлган зеҳни чаққон йигитча дебгина қарар эканлар. Тулаган ўпирилишларни таҳлил қилганда улар: «Аттанг, иш қолиб кетди, ҳа, майли энди...» дегандек, қошларини чимириб, «оталарча» мийиқда кулимсираб турдилар. Аммо Ориф аканинг тасаввурича, совхознинг олти йилдан бери ўзини оқлолмаётгани ҳам, ҳосил ва даромаднинг пастлиги ҳам, ишчиларнинг оғир кайфияти ҳам мана шу ички хўжалик ҳисоботининг чатоқликларига келиб боғланар эди. Шуни тушуна бошлагандан кейин у Тулаганни ёнидан қўймади.

Тўртинчи кун деганда гармсел тинди. Аммо нафас олиш ҳали ҳам оғир, уй ҳавоси бўғиқ, ғуборли; жиҳозлар-

дан, дераза тирқишидан, кийимлардан чанг бурқиб тургандек эди.

Нонуштадан кейин Ориф ака Тўлаганни бошлаб кўчага чиқди. Учинчи уйнинг очиқ айвонида бир оила чойшабдан соябон қуриб, нонушта қилиб ўтирган эди. Чугурчугур болалар қуршовида ўтирган қариянинг истараси иссиқ кўринди. «Шивилгонлик!» деди Ориф ака ичида. У шивилгонликларни алланимасидан, юз тузилшидан, жилмайишидан, чеҳрасидан танир эди.

— Ваалайкум ассалом, қани, чойга қаранг, меҳмон,— деди чол. Чол деб, у Ориф акадан унча катта эмас, фақат соқол кўйиб, деҳқонча, манглайига қийиқ тангиганидан кексароқ кўринар, ота дегиси келар эди одамнинг. Айвон тор эди. Ориф ака зинага ўтириб, узатилган пиёлани олди.

— Тор жойга чиқиб олибсизлар?

— Э, бу лаънати гармселнинг дастидан уч кундан бери қамалиб ўтириб димиқиб кетишди бу чурвақалар,— деди ота,— нонга қаранг.

— Тоғдан тушганмисизлар?

— Топдингиз, меҳмон, шивилгонликмиз.— Ота янги буханкани олиб, авайлаб майдалади.— Қани, Тўлаганбой, сиз ҳам ўтиринг.

— Мен бир нарсага ҳайронман, ака,— деб чойни пуфлаб гап бошлади Ориф,— совхозда кўпчилик собиқ Кўйкн районидан кўчиб тушган одамлар экан. Бир умр соф ҳавода, тоғда яйраб ўсган халқ, бир умр боғ-роғ қилиб шириншарбат мева етиштирган миришкорлар, ям-яшил ҳовлиларни, тоқзору булоқларни ташлаб келиб, бу ернинг шароитига қандай чидаб юрибсизлар?

Ота ер тагидан Тўлаганга қараб кўйди.

— Бу киши райкомимизнинг янги секретари бўлади-лар, Мансур ота, дилингиздагини гапираверинг,— деди Тўлаган одатдаги содда очиқлик билан.

— Ҳа, энди дилимиздаги кўриниб турибди: осон эмас. Аммо ҳукумат бир нимани билиб қилади, мана келдик, беш йилдан бери шу ердамиз.

— Унисини биламиз, бу совхозлардан ҳукуматга, халқимизга жуда катта иқтисодий фойда келади. Лекин ҳукумат ҳар бир кишининг кўнглидагини ҳисобга ололмайди-да. Мана, сиз, Шивилгонни соғинмайсизми?

— Соғинамиз. Болалар-ку кўникиб кетишяпти. Аммо биз кексалар... ўша кўкаламзор қишлоқларимизга ачина-

миз, ука. Қочиб кетганлар ҳам кўп бўлди, нимасини айтасиз!

— Қочиб кетиш мардлик эмас. Бироқ ўшаларнинг ҳам дилида чўғи бор экан, бу аҳволга кўниб қўя қолмабди.

— Бизни айбляяпсиз чоғи, ука?

— Айблаётганим йўқ, ҳайрон бўляпман. Деҳқонсизлар ахир. Наҳот етти йилдан бери бирон боғ у ёқда турсин, тўртта кўчат кўкартириб, айвончангизни гармселдан тўсолмаган бўлсангиз?

Мансур ота ўзини босиб анчагача жим ўтирди, пиёла чайди, дастурхондан нон ушоқларини терди, бўғин-бўғин бўлиб қотган қўпол, кекса бармоқлари сал титрар эди.

— Етти пуштим боғбон ўтган, ука. Менинг ота касбимдан айрилиб бу ерда юришимни осон тутманг — тирноқни этдан ажратгандай гап бўлди бу. Боғ дедингиз, кўчат дедингиз. Водопроводдан сув ташиб дераза тагида икки тупгина шафтоли кўкартиришга ҳам уриниб кўрдим. Кулги қилишди, бу ерда бу бекорчилик нишонаси ҳисобланаркан. Шунга ҳам қарамас эдик, деҳқонмиз ахир, қани энди бир парчагина томорқа-ю ихота бўлса, кўчаларга ариқ олиниб, сув келтирилса, биз бу гармсел лаънатини энголмасмидик! Боғ гуркираган жойга шамол келмайди. Аммо ука, энг муҳими — кўчат мана буларни боқмайди, — Мансур ота чуғурлашиб дастурхондан туриб кетишаётган болаларни кўрсатди. — Шивилғонда боқарди, бу ерда боқмайди. Бу ерда биз ойликни пахтадан оламиз. Ишлаш керак.

— Яшаш-чи?.. Яшаш ҳам керак, — деди Ориф ака аста, ўзи ўзига. Кейин чойга, суҳбатга раҳмат айтиб, ўрнидан турди. Улар бир-бирларини тушунишди, «Хафа бўлмайсиз», «Кўнглингизга олмайсиз», дейишди бир-бирларига.

Ориф ака бу кунларда совхознинг ўнлаб турли одамларига дуч келди. Тўлаган у билан юравериб, бунча суҳбатлардан бу кишининг мияси ачиди, фикрлари чувалашиб кетди, деб ўйлади. Аммо Ориф ака ниманидир топгандек, саволларни ҳамон бир томонга бурар эди.

РТСнинг қўрасида қорамойга буланган паканагина бир ремонтчи йигит унинг кимлигини суриштирмасдан дўқ қилиб кетди:

— Истамасам мени мажбур қилолармиди? Бекор гап! Ўзим, ўз ихтиёрим билан ишлаб юрибман. Кўпинча ойлик чиқмайди, совхоз камбағал, лекин ишлайман. Нега?

Уйлаб кўринг-чи? Ё нон топиб еёламасмидим?—Йигит кўллари ни артган ёгли латтани бурчакка отиб, яқинроқ келди.—Комиссиямисиз, ака, ёзинг. Утган сафар ҳам биттасига анча гап айтувдим, мухбир экан, газетага ҳамма гапимнинг тескарисини ёзиб чиқди. Ёзинг сиз ҳам! Лекин бир нарсани айтгин: бугун — дашт, шамол, иш; эртага — дашт, шамол, иш; индинга — дашт, шамол, иш... Бу нима, яшаш шуниңг ўзини? Кейин нима бўлади, хўш?..

Ориф ака ўрнига нарироқда сениқ чорпоя устида оёғини чалиштириб, папирос чекиб ўтирган духоба дуппилик олифтароқ йигит тиржайиб жавоб берди:

— Нима бўларди, яна ўша ит ётиш, мирза туриш...

Тўлаганининг ҳар куни эшитиб юрган гаплари. Лекин Ориф ака бу суҳбатларнинг ҳар бири ҳақида соатлаб ўйлаб, блокнотларини тўлдириб-тўлдириб олди.

— Бу кейингиси ким? Силлиғи?— деб сўради у.

— «Силлиғи»— Убайдуллахон деган, ҳозир клуб мудири. Асосий иши пластинка айлантириш,— деди Тўлаган.

Олтинчи кун деганда областдан директорнинг ўзи келиб қолди.

— Зиём Зиёхонович,— деди Тўлаган уни деразадан кўриб. Ўзи кутгани чиқиб кетди.

Ориф ака ҳам дераза олдига борди. Директорнинг уйи кўчанинг нариги юзида экан, «Волга» келиб тўхташи билан болалари, ҳалиги Убайдуллахон, яна беш-олти киши чиқиб, багажникдан тугун, қути, бидонларни кўтариб кириб кетишди. Шаҳардан келган совағалар ичида бир-икки банка қаймоқдан тортиб, даста-даста оби нонгача бор эди.

Зиёхонов райкомнинг собиқ секретари эди. Ориф ака уни ишдан олинishi пайтида, сўнгги пленумда кўрган, у ҳақдаги гапларни эшитган эди: ўзи шаҳардаги уйида туради, районга уч-тўрт кунда бир келиб «рақбарлик» қилиб кетади, дейишган эди. Ҳали ҳам аҳвол шу экан-да...

Ярим соатдан кейин Зиёхонов меҳмонхонага кириб, саломлашди, уэр сўради. У Ориф акадан ёшроқ, лекин юзини ажин босган, кўзлари чуқур ботган, қошлари малла ранг, ёргоқ боши саргайган ўт орасида ётган консерва қопқоғидек ялтираб кўринар эди.

— Бир ҳафтадан бери шу ердамиз,— деди Ориф ака кулиб,— на қаймоқ, на оби нон. Деҳқончиликни йиғиштириб қўйибсизлар чоғи.

— Деҳқончиликнинг ғамида юрибмиз-да идорама-идора,— деди Зиёхонов кесатиқни тушунмаганга олиб.— Биридан запчастъ тилайсан, биридан химикат.. Тулаган! Чой!

Ориф ака директорга ҳайрон бўлиб тикилди-да, эшикни очиб Тулаганни чақирди.

— Чойни кейин ичамиз, сиз кераксиз.

Тулаган кириб ўтирди.

— Зиёхонов,— деди Ориф ака,— ўзингиз партия ходими бўлгансиз... лекин бир ҳисобда, сиз ҳеч вақт... бўлганга ўхшамайсиз. Парткомнинг секретари ёш бўлса ҳам, сиз билан бизнинг илмимизни бирга қўшса уникичалик бўлмайди.

Зиёхоновнинг кайфияти бузилди, юзида ажини яна ҳам кўпайгандек бўлди.

— Райком секретари бўлганингиздан кейин ўргатасиз-да, гапиринг, қулогим сизда,— деди икки қўлини столга ташлаб.

— Сиз нима учун ишдан олиinganлигингизни ҳануз тушунмабсиз, Зиёхонов.

— Нега тушунмас эканман? Кўнгилчанлик! Кўнгилчанлик қилдим. Керак жойда қаттиққўлликни ишга солмадим. Давр бўлса шиддатли, шафқатсиз.— Зиёхонов қўлларини эзгилаб жим қолди.

Ориф ака унинг қандай одамлигини билишга урингандай юзига тикилиб турарди. Зиёхонов давом этди:

— Боплаб таъзимимни беришди, айб ўзимда. Келажакнинг муҳташам биносини қуряпмиз-а, мангуликка қуряпмиз. Бир миллион-ярим миллион пулни, ортиқча бешолти юз одамни аяб ўтириш керак эмас эди. Уйқудан қол, очликка чида — аяма экан. Асрлар учун қуряпмиз, авлодлар учун.

— Бундай «қаттиққўлликни» тушунармикан авлодлар?— деди Ориф ака,— ўзингизни алдаб нима қиласиз, Зиёхонов, сизни бунинг учун ишдан олишган эмас-ку ахир. Аксинча, қаттиққўллик ҳаддан зиёд эди, одамгарчилик, оддий инсонийлик етишмаган сизда.

— Мана энди сиз келибсиз, сиз қилинг одамгарчилики.

— Гап шундаки, сиз бу ерга келиб ҳам ўша эски усларингизни қўллаяпсиз. Совхозда ишчиларнинг турмуши...

— Биз давлат хизматидамиз, ўртоқ Очилов.

— Сиз одамлар хизматидасиз. Одамлар, ишчилар, ҳар бир меҳнаткаш рози бўлмагунча давлат рози бўлмайди.

— Совхоз аввало ўзини оқлаши керак.

— Мана етти йил бўлибди, қачон оқлайди? Унгача-чи? Одамларнинг тирикчилиги шу аҳволда қолаверадими?

— Аҳволга нима бўлибди: Оқ уй — ола баргак. Арз қилишгандир-да. Қўриқ ерларни кўришмаган, у ерда азаматлар чайлада, ергўлада ётишибди. Одам табиаати ажаб қизиқ: роҳатга дарров кўникамиз-да, қадрига етмай кўямиз.

Ориф ака Зиёхоновга тикилмай қўйди, унинг хаёли узоқроққа кетиб қолди шекилли, гавдасини орқага ташлаб, ҳеч кимга қарамай, гўё ўзига ўзи гапирди:

— Одам минг йиллардан бери яхши яшай деб интилади, курашади, меҳнат қилади, заҳмат чекади. Бугунга келиб у сал тузук яшай бошласа, нимага ҳайратда қолишимиз керак, тушунмайман?— У яна Зиёхоновга қаради:— Хўш, нима қиламиз, директор?

— Нима қилайлик, айтинг. Пахтанинг нархини туширасизми, планни камайтирасизми, шамолни тўхтатасизми? Ёки совхозимиз территориясидан бир хазина топиб бера-сизми?

— Буларнинг ҳаммасини ҳам ўйлаб кўриш керак,— деди Ориф ака. Кулиб турган Зиёхоновнинг бирдан қоши чимирилди.— Хазиналардан бири бўлса, мана, ёнингизда ўтирибди. Сиз унга чой ташитиб юрибсиз.

Зиёхонов Тўлаганга қараб, тақир бошини қашлади.

— Ҳозирча бир иш қилайлик. Тўлаган, яқинроқ ўтиринг,— деди Ориф ака папкасидан қоғоз-қалам олиб. Учласи тўгарак стол атрофига жойлашдилар. Оқ халат кийган бир рус хотин чой олиб кириб, деразадан чарақлаб тушаётган оловли қуёшни оқ дарпарда билан тўсиб, девордаги соатни ҳам юргизиб чиқиб кетди. Хонага файз киргандек, фикрлар чаққонроқ ишлаб кетгандек, бу уч хил одам ўртасида аллақандай яқинлик туғилгандек бўлди. Кейинроқ Узаиров билан бош бухгалтер ҳам кириб ўтиришди.

— Райкомнинг бир нуқсони шуки,— деб бошлади Ориф ака,— биз хўжаликка кўпинча маъмурий йўллар билан бошчилик қиламиз. Қўлимизда иқтисодий дастак йўқ. Райкомга илмий-иқтисодий бир дастак керак. Самарқанд колхозларидан бирида мен бир воқеа билан танишган өдим. Колхоз правленийеси қошида илмий консультант си-

фатида иқтисодий кенгаш тузилибди. Раис раҳбар. Ҳамма иқтисодий масалаларни, планлаштириш, ҳисобот ишларини правление мажлисига шу кенгаш тайёрлайди. Кенгаш ҳисобчилар курслари очган. Экин ерларининг ҳар бир қартаси ўз паспортига эга. Буни бировлар қартанинг «дафтари», баъзилар қартанинг «касаллик тарихи» деб аташаркан. Бу дафтарларда ҳақиқатан ҳам ҳар бир қартанинг таржимаи ҳоли, барча кўрсаткичлари, очлиги-туқлиги, фойда-зиёни, талаби, дарди, бари кўзгудагидай аён. Бу деҳқончиликнинг экономик анализи. Кенгашнинг махсус хоналарига осилган жадваллар барча резервларни, ким қайси иш процессида — ўғит беришдами, ҳайдашдами, қарерда нима йўқотган, бунинг сабаблари, қайси тадбирни амалга оширишда қайси бригада ё звено, ёинки агрономми, сувчими — ким айбдор — ҳаммасининг таҳлили ҳар бир саводли колхозчига кўриниб турибди. Бу манзара ҳамма учун Бунга қизиққан, билган ҳар бир колхозчи ўзини бутун колхоз ишига жавобгар деб, хўжайин деб ҳис этади. Колхозчи илгари қаерда ҳақини йўқотган, нега кам олган — билмасди. «Менинг нима дахлим бор», деб кетаверарди. Қайси трактор қаерда ремонтсиз қолиб, неча минг сўм зарар етказган — бу билан иши йўқ эди, билмасди. Энди билади! Талаб қилади! Бу ташаббуснинг руҳий таъсири ҳам катта. Одам кўпчилик орасида ўз мавқеини ҳис қилади. Хўжайинлик гурури, колхоз бойлигига жавобгарлик ҳисси пайдо бўлади. Биладики, колхоз йўқотса у ҳам йўқотади. Илгари биз деворларда ваъдаларимизни ёки иш натижаларимизни пеш қилардик. Энди ишимиз таҳлилин очиб ташлаймиз. Бу моддий манфаатдорлик ҳақида қуруқ сўз эмас, унинг аниқ йўли. Иқтисодий кенгашнинг иши кўп, фаолияти кенг. Лекин ҳозирча совхозда мана шу айтганларимни қилиб кўрсак дейман. Қандай фикрлар бор?

Ўтирганлар бир-бирларига қарашди, индашмади. Тулаган кўзлари ёниб турар, Узаиров қозоғга алақандай геометрик шакллар чизар, бош бухгалтер бўлса қамалиб қолиб деразадан деразага қараб учаётган қушдек у ёқдан-бу ёққа юрар эди. Анча жимликдан кейин ҳамма бирдан гапира бошлади, саволлар кўпайиб кетди. Кенгашда неча киши бўлади? Кимлар? Буни қишлоқ хўжалик бошқармасида қилса бўлмайдими? Бу тажриба ҳақида бирор китобча йўқми? Самарқандга бориб келинса қандай бўларкин?

Бу масалалар узоқ муҳокама қилингандан кейин Ориф ака таклиф киритди:

— Райком кенгашии ташкил этиш ва бошқариш учун Тўлаганни тавсия қилади. Парткомнинг секретари, молия мутахассиси, ёш, ғайратли...

Ҳалидан бери индамай ўтирган Зиёхонов бирдан ўрнидан турди, «Келишиб қўйган экансизлар-да?» дегандек, Тўлаганга қаради, бир яширин фитна сезгандек безовта бўлиб қолди:

— Сиз колхоз тажрибасини гапирдингиз, ўртоқ Очилов,— деди негадир столдаги қоғозларни йиғиштириб,— совхозга давлатнинг ўзи контроллик қилади.

— Гап контроль ҳақида эмас, Зиёхонов. Бу ўз-ўзини таҳлил қилиш. Доимий таҳлил! Тушундингизми?— деб уқтирди Ориф ака. У Зиёхоновнинг безовталиқ сабабини тушунишга уринарди: нимага рангидан қон қочди? Тўлаганнинг мавқеи ошишидан қўрқадими? Кенгаш ҳуқуқларимни чеклаб қўяди, деб чўчияптими? Ё бошқа бирон хавотири борми?..

Ориф ака яна тўрт кун бошқа совхозларда юриб, чарчаб, унниқиб, соқоллари ўсиб уйга қайтганида қизи унинг чанг ҳиди келиб турган бағрига ўзини ташлаб йиғлаб юборди. Онабиби соғинганини бундай очиқ билдирмас эди, бир гап бўлганга ўхшайди.

— Нима гап, Онам?— деди отаси уйга разм солиб, уй озода, жиҳозлар саришта, кечки қуёш нурида Ориф аканинг чарчаган кўзларига ҳамма нарса юмшоқ, ёқимли кўринар эди.— Бирон воқеа юз бердимми?

— Ҳеч нима бўлгани йўқ,— деди Онабиби, лекин яна пиқ этиб йиғлаб, бурнини тортди-да, тескари ўгирилиб, юзини беркитди. У сочини майдалаб ўрган, юпқа батист кўйлаги ичидан ўсмирларга хос учли елка суяклари туртиб чиқиб турарди.— Сизни мактабга қақаришди...

«Ҳеч гап эмас экан-ку...» Ориф ака энгил тортиб, кўнглида жилмайиб қўйди, ҳатто севиниб ҳам кетди. Катта ишда ишлагани учунми, уни ҳеч қачон мактабга суҳбатга қақирганлари йўқ эди. Лекин сиртдан «жиддийлик»ни йўқотмади.

— Нима қилиб қўйдинг?

— Ҳеч нима... Муаллимам уйимизга келмоқчи эди, ўзлари борадилар, дедим. Ҳамманинг дадаси мактабга боради...

Ориф ака қизалоққинани бир бағрига босиб овутгиси келди-ю, педагог билан суҳбатга боришдан олдин бундай

қилмаслик керак деб, ўзини тийди. Мактабда албатта бир «иш» кўрсатган-ку, бекорган чақиринмайди.

Ориф ака эртасига мактабга борди.

Илмий мудир кабинетида уни синф раҳбари Шафиғуллина кутиб олди. У биографиядан ҳам, ижтимоётдан ҳам дарс берадиган кекса, туғрироғи, қариб қолган муаллима эди.

— Биз ҳузурингизга суҳбатга бормоқчи эдик, сафарда дейишди, ўзингиз келибсиз безовта бўлиб... Кечирасиз, яъни раҳмат... Гап Онабиби туғрисида.

— Номаъқул иш қилиб қўйдими?

— Нима десак экан?... Ҳ-ҳа, ҳа. Ўтган ҳафта рус тили дарсидан «Бизнинг оиламиз» деган мавзуда ишшо ёздирилган. Мана қизингизнинг «иншоси»!— Шафиғуллина иншони кўзойнагига яқинроқ келтириб, яна бир тикилди-ю, Ориф аканинг олдига қўйди.

Онабиби иншосида ўз отаси ҳақида эшитган барча гапини тўкиб солган эди. Онасининг уни деб хор бўлганлари, уятга қолганлари... Онаси касал бўлганида ҳам хабар олмай, ҳатто ўлимига сабаб бўлганлари, Онабиби туғилганида виждонсизларча ташлаб кетганлари...

Онабиби шундай ифлос одамнинг бошқалар қатори яшаб юрганига газабланади.

«У туфайли менинг оилам йўқ. Бошқаларники сингари онам, аммам ёки акам йўқ. Ҳеч бўлмаса битта синглим бўлсайди... Ҳозир ота тутинган бир меҳрибон одам билан турибман»,— деб охирида қўшиб қўяди.

Ориф ака узоқ ўқигач, шу бир бег қоғозни ушлаганча нам киприklarни пирпиратиб узоқ ўтириб қолди. Юракбағри эзилиб кетганидан, қаерда ўтирганини ҳам унутган экан, Шафиғуллинанинг:

— Кўрдингизми?— деган хирқироқ товушидан чўчиб тушди.

— Нимани айтяпсиз?

— Қўлингиздагини.

— Ҳа...— деди Ориф ака қоғозни ҳамон қўлидан қўймай. Унинг товушида огир изтироб, ожизлик, ҳорғинлик бор эди.— Ҳа.

— Болаларни бундай тубан фикрлардан сақлаш сиз билан бизнинг вазифамиз,— одатдаги пасиҳатга тушди кекса педагог.— Уларни юксак, пок ҳислар, порлоқ давримиз ҳақида ёрқин ўйлар руҳида тарбиялаш...

— Менга қаранг, сиз...— Ориф ака иншоини кўрсатиб,

синф раҳбарига ҳайрон бўлиб тикилди,— сиз бунинг учун Онабибини айблаясизми? Бу гапларнинг ҳаммаси тўғри-ку!

— Ёш боланинг совет оиласи ҳақида шундай ўйлаши педагогикага тўғри келади, деб ўйлайсизми?

— Педагогикани... билмадим,— Ориф ака елкасини қисди,— лекин буларнинг ҳаммаси тўғри. Мавзу шундай экан. Ҳар ким ўз оиласи ҳақида ёзиши керак экан, шундайми?

— Шундай. Аммо, мана, қаранг бошқа болаларнинг иншоларини. Мана! Мана!— Шафиғуллина бир неча даста иншони столга олиб қўйди.— Ҳаммаси ёрқин! Икир-чикирни ковлаштирмай, бахтли оила ҳақида, бахт ҳақида гурур билан ёзишади.

— Бахт... мен аминманки, Онабиби бахтнинг нима эканини айтиб беролмайди. Гапнинг очиғи, ёз, десалар, буни мен ўзим ҳам ёзиб беролмасдим. Лекин Онабиби ўйлаганини, кўнглидагини ёзибди. Бу ёмон эмас. Мен буни тақиқлолмайман.

— Бу... хунук ахир, тушуняпсизми?— деди Шафиғуллина кўлида Онабибининг иншосини силкиб.

— Бу — ҳақиқат!— деди Ориф ака.

— Сиз, ўртоқ Очилов, уйда кам бўласиз, кечаю кундуз сафарда, даладасиз. Бола ёлғиз, ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Хулқи терс, оғзига келганини гапиради, ёзади. Биз бунга йўл қўёлмаймиз.

— «Оғзига келганини» эмас, ўйлаганини гапиради, болани мен ҳам биламан, ҳурматли муаллима.

— Тўғри, сиз отасиз, лекин оталик меҳри бизнинг педагоглик измимизга халал бермаслиги керак. Адабиёт ўқитувчисининг арзларини ҳали сизга айтганим йўқ.

— Яна нима?

— Онабиби ўқитувчи берган план бўйича ёзма иш ёзишдан бош тортган.

— Сабаб?

— Сабаб — мана,— синф раҳбари тортмадан бир парча қоғоз олиб берди,— мана, ёзма иш ўрнига ўқитувчининг обрўсига путур етказадиган мана бу хатни ташлаб кетибди қизиңгиз.

Ориф ака қошини чимириб бу хатни ҳам узоқ ўқиди:

«Мен Онегиннинг анкетасини тўлдирмайман. Рухсат берсангиз «Евгений Онегин»ни синфда тўла айтиб бергим келади. Мен уни ёд биламан... «Классик» деган китобий

совуқ сўзни ёмон кўраман, Пушкин менинг акамдек, уни тирик, оддий одам деб тасаввур қиламан. Тушимда кўрганман...»

— Кўрган, кўрган!— деб юборди Ориф ака, ёш боладек.— Баҳорда эди, тонгда ётоғидан югуриб чиқиб менга айтиб берган. Бунинг ҳаммаси рост! Рост!

Шафиғуллина оқ тушган қошларини уйиб, қари юзини хунук буруштириб, ҳайрат билан қараб турарди. Ориф ака, қўлидаги хатнинг ўқитувчи арзини гасдиқлаши керак бўлган ҳужжат эканини эслаб, ҳалиги болалик қувончини йўқотди. Жиддий гапирди:

— Менга қаранг, мен бунинг учун ҳам унга танбеҳ беролмайман. У нимани ўйлаган бўлса шуни ёзган. Ё ўйлаганини яшириши керакмиди? Дилда бошқа, тилда бошқа, шундайми? Уйда бошқа гапни гапириб, мактабда бошқа гапни ёзишга ўргатишми бизнинг вазифамиз?

— Ўқитувчи шу хатга нима деб баҳо қўяди, ўйланг?! Биз имлога, фикр ифодасига қараб баҳо қўямиз. Бу бир парча хат — бетга чопарлик... Биз баҳо қўйишимиз керак. Нимага қўямиз? Қизингиз «икки» олиб ўтирса-ю сиз қанақа отасиз...— Кампир қизишиб кетганини пайқаб, қалтироқ қўли билан кўзойнагини арта бошлади.— Кечирасиз...

— «Баҳо қўйиш керак...» Боланинг нималар ўйлаши сизларга барибирми?

— Нега? Бола ёрқин ўйлар ўйлаши керак. Биз шунинг гамини еяпмиз.

— Баъзан кўнглида ёрқин ўйлар бўлмаса-чи? Сохталик, иккиюзламалик қилиши керакми? Мактабдалигида ёқ-а?..

Кампир бу гапга дарғазаб бўлибми, ё жавоб тополмай, жим қолди. Анчагача ерга қараб тургандан кейин Ориф ака давом этди:

— Кечирасиз, хаёлимга бир гап келди: ўша... Онабининг отасини айтаман... унинг сохталиги шунақа жойдан бошланмадимикан?

Шафиғуллина газабдан безовталаниб қолди.

Ориф ака бирпасдан кейин ўзича ўй ўйлагандек секинроқ қўшиб қўйди:

— Зиёхоновнинг ҳам... балки ундан каттароғининг ҳам...

— А? Бир нима дедингизми?

— Йўқ, ўйлаб кўрай, деяпман. Йўқлаганингиз учун раҳмат, мен суҳбатимизни албатта ўйлаб кўраман. Хайр.

Ориф ака кигиз қалпоғини қўлтигига қисиб чиқиб кетди.

Уйда Онабибига нима дейишини билмади. Қиз хавотирда, отасидан бир гап кутар, иш билан ивирсиб туриб, ер тагидан унга қараб қўяр эди. Онабиби сўрида фалсафа сўқиб ўтирган Темирни ҳовлидан ҳайдаб чиқарди, отасига чой дамлаб келди, яна ер тагидан қараб қўйди. Ориф ака сезиб турарди, охири чидай олмади, қизини бағрига босди. Кўнгли тўлиб турган Онабиби унинг бағрига юзини яшириб бурнини тортди.

Шундан кейин Ориф акага ўша биринчи кунлардаги оғир кайфият, ғашлик яна қайтиб келди. Райкомда ҳам, президиумда ўтирганида, сафарда ҳам кўнглида бир нима тошдек бўлиб турар, ишнинг жилловини ушлаб олишга ҳалақит бериб, хотирини паришон қилар эди. Янги секретарь бир неча ойгача бюроларда гапирмади, катта тадбирларга аралашмади, унинг ишга «киришуви» чўзилиб кетди.

Бир куни область конференциясида Мария Васильевнанинг жуда катта нутқини эшитгандан кейин тўппа-тўғри унинг уйига кириб борди.

Мария Васильевна ношуд эридан ажралгандан бери, сочи оппоқ оқарган бир аммаси ҳам урушда ўлиб кетган укасининг иккита боласи билан бирга уч хонали уйда турарди. У ҳозиргина ваннадан чиққан, юзида муваффақиятли иш кунидан кейин бўладиган одатдаги мамнунлик барқ уриб турар, сочини бошига турмаклаб, хонаки кенг-ковул кўйлак кийиб олган эди, қомати нозик бўлмаса ҳам, дуркун кўринди Ориф акага.

— Кирганинг яхши бўлибди,— деди у хушвақт бўлиб,— ўзим ҳам чақирмоқчи эдим. Куни билан мажлисда ўтириб, яна чой-пой ичмасдан йўлга чиқиш...

— Бу сафар тайёр фикр билан келдим.

Мария Васильевна ўтган сафарги суҳбатни эслаб лабини тишлади.

— Уйда ишдан гапирма, қани, ўтир,— деди у стол атрофига курсиларни қўйиб.— Амма!

— Ҳозир, Маша!— деб қичқирди аммаси ошхонадан русчалаб.— Меҳмон жиндек ичадимми?

— Ичасанми? Ичади, ичади!— деди Мария меҳмоннинг жавобини ҳам кутмасдан.

— Уйда гапирма дегин? Уйда бўлак гап, идорада бўлак гап экан-да? Уйда ўз ўйлаганимизни, ўз кўнглимиздагини гапирайлик, мажлисда бўлса нуқул ўзимизни яхши

кўрсатадиган, мухбирларга, ҳужжатларга, раҳбарларга керак бўлган гапларни сўқайлик, шундайми?

Уларнинг кўзлари учрашди. Мария Васильевнанинг ҳаммомдан кейин ловиллаб турган чеҳраси сўнди.

— Сен нима деяпсан, Ориф? Яна кайфинг бузуқ...

Ориф ака тирсагини столга тираб, манглайини кафтига қўйди.

— Ҳа, жуда ҳам дилозор бўлиб қолибман, Марям. Кечир...

Амма чуқур тарелкаларга қўзиқорин шўрва сузиб келди. Пиёладан қаймоқ томизиб, эскича гулдор ёғоч қошиқларни олдиларига қўйиб кетди. Ошхонадан котлетнинг жизиллаши эшитиларди.

Яхши ҳам ўша жиз-биз бор экан. Бўлмаса бу жимликда қошиқ тақиллагани ҳам, шўрва хўриллагани ҳам эшитилиб, баттар ўнғайсиз ҳолга тушар эди. Мария Васильевнанинг иштаҳаси бўғилган эди, қорамтир шўрва устида ойдек бўлиб турган қаймоқни аталаб-аталаб, қошиқни суриб қўйди.

— Гапир энди бўлмаса... Менинг докладимни айтяпсанми?

Ориф ака шўрвага қараганча жилмайиб турарди.

— Нега илжаясан?

— Ўзинг биларкансан. Мен билмасмикансан, деб ўйлардим. Унда яна ҳам хунукроқ бўларди. Дарвоқе, иккаласи ҳам даҳшатли...

— Тушунадиганроқ қилиб гапироласанми?

— Ҳа... Одамлар ўзи учун — худди ўзи, ўз инсонийлиги, ўз ўйлари билан... Идорада ёки мажлисга борса-чи, шундоқ плакат бўлади-қолади. Баъзилари бунини ўзи билиб қилади, баъзилар эса билмай. Яъни, бир қиёфада икки киши бўлиб яшашга ўрганиб, шундай тарбияланиб қолган. Бунинг иккаласи ҳам яхши эмас, деяпман.

— Хўш, мен ҳам шундай икки юзлама эканман, қани, гапир-чи.

— Мен ундай кескин сўзларни қўлламоқчи эмасман. Докладнинг ниманидир пеш қилиш, иллюстрация қилиш ниятида баландпарвоз тарзда тузилган. Таҳлил йўқ. Таҳлил учун плюс, минус, яхши-ёмон керак, ҳақиқий аҳвол керак. Сенда эса, у йўқ. Яъни, умуман сенда эмас, мажлисдаги сенда.

— Давом эт.

— Мисол. Тоғ районидан саккиз минг ватанпарвар

чўлга кўчиб тушди, дейсан. Биласанки, улардан етти юз таси қочиб кетди. Лекин кўнглингдаги бу гапни сен айтмайсан. Чўлга ҳаёт келтирдик, дединг. Биласанки, айни пайтда тоғ бағридаги азалий обод қишлоқлар сарғайиб сўлиди. Лекин сен билиб турган бу гапингни ичингда сақлаб қоласан. Азамат деҳқонларимиз ташаббуси билан олти совхоз қад кўтарди, бу — давлатга уч юз минг тонна пахта демақдир, дединг. Биласанки, бу совхозлар етти йилдан бери ўзини оқлагани йўқ, гармсел азоб бермоқда, ҳосил кам, даромад кам, азамат деҳқонларнинг турмуши оғир. Лекин кўнглингдаги бу гап мажлисда чиқмайди. Чунки сен у ерда мана бу Марям эмас, плакатсан. Бу гап плакатни бузиши мумкин.

Коммунизм қуришни ҳамирдан қил суғургандек осон деб ўйламайсан, лекин шундай деб кўрсатмоқчи бўласан. Ҳар бир яхши ишнинг бир қийинлиги бор, қарама-қаршиликсиз иш бўлмайди — буни биласан, лекин сен ҳамма ишни бир ёқлама, ялтироқ қилиб кўрсатишга уринасан. Буни залда ҳаммамиз билиб ўтирамыз, лекин ҳамон тинглаймиз, қарсак чаламиз. Назаримда, биз иш қилаётганимиз йўқ, ўз-ўзимиз билан бекинмачоқ ўйнапмиз.

— Хў-ўп... мажлисда ўша иккала томонни ҳам баробар айтиб солсак нима бўлади?

— Нима бўлади? Ҳақиқий аҳвол кўз олдимизга келади. Таҳлил этамиз. Қаноат ҳосил қиламиз. Инсонийроқ бўламиз. Самимият юзага келади. Ҳаёт табиийроқ бўлади. Бир-биримизнинг қалбимизни кўрамыз. Қани, ичадиган бор, деган эдинг шекилли...

— Амма!— деб қичқирди Мария Васильевна.— Хўш, ҳар ҳолда бир иш қиляпмиз-ку, олдинга қараб кетяпмиз-ку, буни исбот қилиш керак эмасми?

— Кимга?

— Хўш, ниҳоят, ютуқларни тарғиб қилиш, халқ ичиде пропаганда иши бор ахир, буни ҳам бекор қиласанми?

— Агар оғзакигина бўлса, бир ёқлама ва ялтироқ бўлса, бекор қиламан,— деб кулди Ориф ака, кейин ярим рюмкагина ароқ қўйиб ичди.

— Сенинг гапларинг эса, оғзакигина эмас, ҳатто хаёлий.

— Йўқ, менинг конкрет фикрим бор... Сенинг ўйингни билиб турибман: бу шунчаки мулоҳаза, дейсан, сенга мулоҳаза эмас, амалий иш керак. Лекин менингча, мулоҳазанинг ўзи ҳам иш. Раҳбар учун ҳис этиш, айниқса одам-

ларнинг кўнглини ҳис этиш — астойдил иш. Биласанми, бир деҳқон менга нима деди?— Ориф ака блокнотини олиб варақлади.— Мана: «Фақат хазина бойлик эмас, меҳр ҳам бойлик. Одам кўзининг қувонгани ҳам бойлик».

— Чиройли мулоҳаза қилиб, «ҳис қилиб» юраверсангиз, яна бир йилда совхозларнинг рентабеллигини таъминламасангиз, ишдан оламиз.

— Бунга шошманглар. Хулқим оғирлиги шундаки, мен бу иккаласини бир-биридан ажратолмаяпман. Ҳиссиз, мулоҳазасиз «ижрочи»ларни мен ҳам битта-битта ишдан олиб ташласам керак...

— Районни узоқ айланиб шу фикрга келдингми?

— Фикр ўша-ўша: Кўйки районини тугатиш, у ердаги етти пушти миришкор боғбон ўтган муқим аҳолини маъмурий йўл билан чўлга кўчириб тушириш нотўғри бўлган!

— Оббо, яна ўша Кўйки райони!— Шу жойда Мария Васильевна ўзи ҳам ярим рюмкагина ичиб юборди.— Иқтисодий заиф район эди ахир. Ривожланиш перспективаси йўқ, ерини кенгайтириб бўлмайди, хўжалиги бир ёқлама — давлатга берган меваси бир колхознинг пахтасига арзитайди. Территорияси тоғ-тош, хусусий узумзорлардан, боғлардан иборат. Хусусий мулкчиликнинг уяси. Водийнинг бозорлари шивилгонликлар билан тўлиб ётарди. Чўлдаги совхозлар бўлса — давлатга таянч. Бу гапларни болалар ҳам билади, мен сенга тушунтириб ўтирибман.

— Мен бола эмасман-да. Мен биламанки, чўлдаги пахтани ўз ота касбини муқаддас билган боғбонлар дилини ранжитмасдан ҳам олиш мумкин эди. Бизда кўриқлар очиш тажрибаси катта... Водий бозорларига келсак, мен уларнинг доим мўл-кўл бўлишини истайман. «Кўйки — водийнинг кўрки» деган гап бор эди илгари. Ҳозир бу гап кулгили бўлиб қолибди. Сен билан биздан кулишади, Марям. Гўзал қиз ўз ҳуснини пулга чақса — шундай кулги бўлади...

— Айнима. Иқтисодий заиф райондан давлат манфатдор эмас, биласан.

— Бўлмаса Кавказ соҳилидаги районларни ёпайлик, Қримни ҳам тугатайлик, у ерларда шифобахш ҳаво ва азалий дилбарликдан бошқа нарса йўқ. Пахта бермайди, ахир, нима ҳаққи бор..

— Қўпол киноя. Котлетинг совиб қолди.

Мария Васильевна ўзини босиб, калта-калта жавоб бериб турибди-ю, ammo ич-ичидан қайнаб кетаётгани билиниб қоларди. «Бу нима қилмоқчи? Обкомнинг етти йил давомида қилган ишини, областнинг донгини чиқарган ташаббусни бекор қилмоқчимми? Нега ўзига чоҳ қазийди? Чалқаш, майда фикрлар, вазиятни англамаслик... ундан кутмовдим. Наҳотки юқорида шу фикрни қўллашар деб ўйласа!»

Мария Васильевна унинг сал оқарикқираган гўштдор юзига боқди. Ориф ака бу вақтгача икки марта тушириб олган эди. Ароқ унга ёқмайди, ичса ранги ўчади.

— Менга қара, Ориф, коммунизмнинг моддий-техника базасини яратиш деган гапни эшитганмисан? Бутун мамлакат шу билан банд. Сен бўлсанг сентиментал хаёлларинг билан чувалашиб юрибсан.— Мария Васильевна жаҳл билан ўрnidан туриб кетди. Сал бадани увушгандай бўлиб елкасига тивит рўмол ёпинди-да, шкафга суянди. Ориф ака ўтирган жойида индамай бош эгиб қолган эди.

Шу хилда анча вақт ўтди. Кўчаларга аллақачон тун қоронгиси ва сукут чўккан, муюшдаги катта фонарлар ҳам ўчган эди.

— Нимани ўйлаб қолдинг?— деди Мария Васильевна.

— Эсимга тушиб кетди...— деди Ориф ака бошини кўтармай. У жуда секин, оғир гапира бошлади.— Урушдан келганимдан кейин, аввал Очил бувани бориб кўрдим.— Ориф ака отасини ҳамма қатори «Очил бува» деб атар эди.— Кейин Сарагулни... иккинчи куни бўлса тонг отар-отмас Сумбултомчига югурдим. Шундай узоқдан кўришим билан хаёлимга бир гап келибди: «Урушда ўлиб кетсам нима бўларди!..» Фронтда мен ўлимни ўйлаб бунчалик даҳшатга келмаган эдим, шу ерга келиб...— Ориф ака ўйлаганининг ҳаммасини айтмай, гапининг ярмини ютиб, дам секин, дам овози баландлашиб, узоқ гапирди.— Сумбултомчини яна бир кўриш учун жон тикса арзийди деб ўйлардим. У менинг ёшлигимни, мана шунақанги ғалати қилиб тарбиялаб қўйган экан.

— Сумбултомчи...

— Ҳа. Мана, қора тун. Номаълум сўқмоқларда шарпа. Улим шарпаси. Биз унинг ғашига тегамиз. Қоронгилик тугамайдиганга ўхшайди... Бирдан қуёш! Қандайдир бегона қуёш. Биз разведкадан қайтамиз. Яна, бу сафар ҳам омон қайтгямиз. Шунда қайин тагидами, ботқоқдами, қирғоқда ё вайронадами бир гулга, тиниқ осмондай зангори

гулга дуч келаман. Ёки ёлғиз визиллаб юрган боларига... йиғлайман. . Итнинг боласидай, аҳмоқ бир гўдакдек, дўстларимдан яшириб йиғлайман. Сумбултомчи эсимга тугшади...

Мария Васильевна унинг елкасига қўлини қўйиб, аста силкиди. Ориф ака бош кўтариб, унинг кулимсираган юзидан «Уйғон, қаёққа кетиб қолдинг, мастмисан?» деган маънони ўқиди.

— Йўқ, менга қара, мана сен қанча рақамлар келтирдинг: тонналар, гектарлар, иш кунлари, километрлар... Одамларнинг қувончлари-чи, менинг ўша кўз ёшларим, қорли чўққиларнинг, булоқларнинг диллардаги жилваси, кекса бир кўнгилнинг ранжиши, орзулар, одамларнинг ихлоси, ишончи, кўнгил бутунлиги... Буларни нима билан ўлчаймиз? Қаерда гапирамиз?

Мария Васильевна: «Бас энди, кеч бўлди, кайф қилиб қолдинг», демоқчи эди, «Қаерда гапирамиз?» деганини эшитгайдан кейин, яна рўпарага ўтирди. Лекин энди кўрдикки, Ориф ака маст эмас эди.

— Мен Тўйчи Эрийгитовни яқиндан танирдим,— деди у мулоҳазасини давом эттириб.— Саводли, онгли йигит, ёш коммунист эди. Кўплар билмайди, сен ҳам билмайсан: унинг яна бир фазилати бор эди — гул дасталар эди. Сира эринмасди. Баъзан эрталабдан кечгача шу билан шуғулланиши мумкин эди. Санъат деб биларди гул дасталашни. Ўз кўнглидагидай дасталай олса, унга китоб ўқигандай узоқ қараб қоларди. Япон гулчиларининг китобларини топган эди. Қизлар учун гул дасталаш санъатини ўргатувчи курс очишни орзу қиларди... Сенингча, шу йигит ДЗОТга ташланиш олдидан нималарни ўйлаган экан?

— Гулдастани демоқчимисан?

— Йўқ.

— Нимани, бўлмаса?

— Ҳеч нимани. Ундай дақиқада одам ҳеч нарсани ўйламайди, вақти бўлмайди ўйлашга. Энди сен жавоб бер: ДЗОТга қараб қандай куч уни толпиртирди экан?

— Ғазаб.

— Ғазаб йўлбарсда ҳам бўлади.

— Онглилик.

— Ғазаб ва онг билан бирга, қалб керак. Катта, бой, олижаноб, коммунист қалби!

Мария Васильевна икки бармоғи билан пешанасини қисиб, ҳорғин товуш билан столга қараб гапирди:

— Бу гапларинг ҳаммаси тўғри. Лекин сен районнинг хўжалик ишларига фақат шу нуқтан назардан ёндашсанг, биз сендан план ўрнига гап оламиз чамамда...

«Ақл, ирода, мантиқ — ҳаммаси бор, аммо бир қатрагина ҳис, юрак ҳам бўлса-чи! — деб ўйлади Ориф аканинг қизлик чоғларини кўз олдига келтириб. — Бор эди. Бор эди! Ажабо, қаерда йўқотди экан...»

Марям тирсиллаган олма сингари, кулгиси кумушдек янгроқ, сапчиб турадиган олов қиз эди. Рабфакда Орифдан бир курсгина кейинда ўқир, унда жишдек кўнгли ҳам бор эди шекилли, бошқа қизларга рашк қиларди уни. Биров сени рашк қилса қандай яхши! Ориф унинг тиканли қарашларини кўрган сари кўнгли ўсарди. Ҳозир ҳам эс-эс ёдида. 1927 йил эди шекилли. Орифни биринчи курслик Назми деган соддагина бир қишлоқи қиз яхши кўриб қолди. Орифнинг жуда чертиб танлайдиган қирчиллама пайти, назар-писанд қилмади. Бир куни ўша Назмининг Орифга ёзган ишқ-муҳаббат хати нима бало бўлиб директорнинг қўлига тушиб қолди. Лапашангроқ эди, йўлакда тушириб қўйибди...

Ҳамма курсларда, устахоналарда, учкомда ҳам, профкомда ҳам, қизил бурчак, комсомол комитетида ҳам дув-дув гап бўлиб кетди. Бундай масала у вақтда дарров мажлисга солинарди. Директор умумий мажлис чақирди. Орифнинг аҳволи чатоқ эди: мажлисда Назмини ёқласа — кўнгли бор экан деб ўйлаши мумкин, ёқламаса — қизни «номуносиб ахлоқи учун» рабфакдан ҳайдашади. Ҳақиқатан ҳам мажлис жуда кескин бўлди. Ҳеч ким Назмини ҳимоя қилмади. Ҳатто кекса муаллимлар ҳам ўқувчилар орасида ахлоқий бузуқликдан газабланиб гапиришди. Шунда ёлқиндай ловиллаб Марям пайдо бўлди саҳнада. Ориф аканинг ҳали-ҳали кўз ўнгидан кетмайди: ҳеч нарсадан қайтмайдиган, оппоқ билаклари очиқ, рабфакдаги ҳамма йигитларнинг кўзини ёндирган бу қиз зални гўё тўлдириб турар, у гап бошлаши билан залдаги ёш юраклар гўё ўт олиб бир-бирига тутшиб кетган эди.

— Ўзбек қизининг бугун «Севаман!» деб барала айтишининг ўзи бир олам-ку! Ўзи бир ғалаба-ку! — деб қичқирган эди Марям ўшанда. У узоқ ёниб гапирди, қарсақлар бўлди. Бироқ Ориф аканинг ёдида негадир фақат шу гап қолибди...

Йў-ўқ, бор эди унда юрак! Бор эди..

— Сен билан биз тил тополмадик, Ориф. Майли, истасанг, эртага Биринчига кир.

Ориф аканинг узоқда кезиб юрган ўйлари лип этиб сўнди. Бу ҳозирги Марямнинг товуши эди.

— Йўқ,— деди Ориф ака, папирос олиб, тутатмай кулдонга эзиб ташлади.— Мен сен билан гаплашаман. Тўғри, бугун кўп гапирвордим. Лекин охирги саволим, қани сен менга айт-чи: қаерда, қачон йўқотдинг... ёшлигингни?

Мария Васильевна сесканиб бошини кўтарди. Жуда оғир ботди унга бу гап. Жавоб беролмай қолди. Нимагадир ҳайратда эди. Аламли ўйлар юрак тепишини тезлатди. Ошхона эшигида аммаси кўринди — Марияга ачиниби, чўпдай қуруқ бармоғини иягига тираб турарди.

— Мени нима десанг де, лекин райондаги аҳвол ҳақида тасаввуринг хато.

— Мен одамлар билан гаплашдим.

— Сен собиқ шивилғонлик бозорчилар билан, чайқовчиликда суяги қотган қочоқлар билан гаплашибсан!— Мария Васильевнанинг товуши кутилмаганда темирдек жаранглаб кетди. У ўрнидан туриб олган эди. Ориф ака ўтирган жойидан унинг дарғазаб юзига қараб юмшоқ гапирди:

— Марям, сен, обкомнинг секретари сифатида, ўз ўрнингда эмассан.

Шу гап билан у жойидан туриб, қоziқдан пиджагини олди. Эшик ёнида турган кампирга «Ужин учун раҳмат», деди-да, қўлини ўпиб, хайрлашиб чиқиб кетди.

Мария Васильевна уни кузатгани ўрнидан туриб эшикка келди, эшик ёпилганда оқ лакка бўялган совуқ кесакига манглайини қўйиб беҳол суяниб қолди. Шошиб етиб келган аммаси унинг сирғаниб тушган рўмолини кифтига ёпиб елкасидан қучди.

— Қачондан бери қийнайди-я. Эркак боши билан... Нега изм берасан унга? Нимага дилингни огритади? Нима ҳаққи бор!— деди йиглагундек куйиб-пишиб аммаси Марияга жуда раҳми келиб. Сал титраган илиқ гавдасини юмшоқ тивит рўмолга ўраб қучганча, ёш боладек елкасини силар эди.— Қўй, қўя қол, оппоққинам...— у Марияни йиглаяпти деб ўйлади. Бироқ Мария Васильевна юзини эшикнинг кесакисидан олганда қарасаки, кўзлари қуп-қуруқ, ҳатто сал заҳарханда билан жилмайгандек ҳам бўлиб кўринди.

...Кўчада машиналар қатнови тинган, тим қоронги, тунги шабада терек баргларида сирли шивирларди. Ориф ака кимсасиз йўлқадан шошиб ярим кварталча юрди-да, орқасига қайтди. Учинчи қаватда фақат бир деразада, Мария Васильевнанинг деразасида чироқ ёнарди. Ориф ака дўпписини ушлаб ўша деразага қараб қўйди, сўнг бирпас у ёқ-бу ёққа юрди-да, яна кетди. Обком рўпарасидаги хиёбонда машинасини топиб, астойдил районга жўнайдингана бўлиб кабинага чиқди-ю, моторни юргизмай, суянганча ўтириб қолди... Узоқ ўтирди. Қайфи йўқ, озгина бўлса ҳам, аллақачон тарқаган эди. Хиёбонда аллақандай қушларнинг чуғур-чуғури, қўналға танлаб ивирсигани эшитиларди.

Ориф ака тунга қулоқ солиб ўтириб мудраб кетган экаи, туш кўрибди. Тушида Онабиби лабини чўччайтириб йиғлаётганмиш: «Биттагина кичкина сингилчам бўлса ҳам майли эди...» дермиш ўксиб.

Ориф ака уйғонди-ю, Онабибининг иншосини эслаб жилмайиб қўйди. Тушда кўрганлари хаёлларига уланиб кетди: ёлғиз, ҳақиқатан ҳам ёлғиз бояқиш. Мана ҳозир каникул, Темир ҳам пионер лагерига вожатий бўлиб кетиб қолибди. Онабиби уйда якка ўзи ўтирибди интизор бўлиб. Ота бўлса бу ерда...

Ориф ака қаерда мудраб ўтирганини эндигина пайқалди. Соппоқ тонг отган эди. Шаҳар кўчаларига бирпасда жон кириб, асфальт йўлкаларда тўқ-тўқ оёқ товушлари, магазин, гараж эшикларининг гирчиллаб очилгани, сутчпларнинг чақириқлари эшитилди. Ориф ака кўзини очмай, бошини орқага ташлаб бирпас ўтирди. Кимдир:

— Хўжайка... бинаграт чканка!— деб бўғиқ овоз билан қичқириб ўтди. Ориф ака беихтиёр жилмайиб қўйди. Кўзини очиб қараса қичқирган одам йўқ, машинанинг шундоқ олдидан бир хотин уйқусираган боласини шошиб-пишиб етаклаб кетяпти.

«Битта кичкинагина сингилча...» Онабибига шунақасидан бўлса жонини жабборга бериб, кун-тун парвона бўларди-да. Ё биронтасини боқиб олсаммикан? Топилармиди бу замонда... Хом хаёл. Топилиб қолса-чи? Топилиб қолса-чи!

Ориф ака кабинадан чиқиб, машинасининг атрофини айланди, филдиракларини тепиб кўрди. Топилиб қолса-чи?.. Маслаҳат соладиган одам йўқ-да. Марям... Марям-

ни хафа қилди. Чакки бўлди. Ё бош эгиб бориб узр сўрасамикан?..

Нарироқда фонтандан шариллаб отилган сув Ориф акани ҳушига келтирди. Бу нима гап? Одамлар янги иш кунини бошлаяпти, у бўлса тушдаги хаёллари билан овора.

У фонтанга бориб юзини ювди-да, эски черковнинг нарёғидаги мева бозорига ўтиб, бир коса қатиқ ичди. Энди жўнайман деб шошиб келаётганида ҳалиги бўғиқ товуш яна эшитилди:

— Хўжайка... бинаграт чканка!

Ориф ака товушни таниди.

— Симёғоч?— деб юборди рўпарасидан чиқиб. Бу шивилғонлик Эргаш эди. У енгил брезент этик кийиб, оқ як-так устидан қат-қат қийиқ боғлаган, қийиқда гулқайчи, чорпичоқ, пайвантак, яна алланималар осиглиқ, елкасида узун дастакли қайчи.

— Ия, Ориф ака... Ҳалиги... ассалому алайкум!— икки қўлни узатди шошиб қолган Эргаш. У повча эмасди, «Симёғоч» лақаби унга отасидан қолган. Отаси донги кетган боғбон бўлса ҳам, жуда содда бўлган экан. Бир куни унга бир шўх монтер бола даладаги симёғочларни сотиб кетибди. Монтер далада электр сими тортаётган экан, «Нима қиляпсан?» дебди чол. «Симёғоч ўтқаздик,— дебди бола, яримта ичкиси келиб қолганми, ҳазиллашибди:— Ўтқаздигу хато ўтқазиб қўйибмиз. Энди ташиб кетинг жуда қимматга тушади. Сотмоқчимиз», дебди. Симёғочлар ҳам тилса жуда сўрибоп экан. Савдо кўпга чўзилмабди, чол ҳаммасини арзон-гаров сотиб олиб, болага бор пулини санаб берворипти. Ушандан бери халқ орасида буларнинг лақаби Симёғоч бўлиб кетган. Эргашга лақабгина эмас, ҳунар ҳам ота мерос. Ишқомда туғилиб, чайлада катта бўлган бу истарали йигит соҳибкорликни ўн беш ёшида-ёқ эгаллаб, санъат даражасига кўтарган эди. Шивилғонда ҳатто ашула ҳам бор:

Симёғочнинг боғлари

Маржон узум.

Маржон қилиб тақа қол,

Шахло кўзим...

Сентябрь ойлари ишқомларда барг кўринмас, шигил ҳусайни, ҳар боши нақ бир сават бўларди. Ҳар донаси қаҳ-

рабодек сап-сарик, беғубор, қуёш ботганда ичида чўғ ёниб тургандай кўринар эди.

— Нима қилиб юрибсиз, С... сим... Эргаш?

— Шундоқ...— деди отаси каби содда Эргаш қўлга тушиб қолган боладек, белидаги, елкасидаги асбобларни қаёққа қўйишини билмай.— Райком бўпсиз, ака, эшитиб хурсанд бўлдик.

— Гапни чалғитманг, сиз чўлга, совхозга кўчиб тушмаганмидингиз?

— Кўчиб тушган эдик, ака.

— Бўлмадими?

— Бўлмади...

— Совхоздан қочиб, шаҳарда эшикма-эшик хомток қилиб юрибман денг?

Эргашнинг соқол босган юзи бўзариб кетди, типирчилаб, атрофга қаради.

— Касал, ака, қайси ҳовлига кирманг ток касал. Тоғдан кул тушяпти,— деди Эргаш ўзининг касал боласи ҳақида гапиргандек мунғайиб.

— «Хўжайка бинаграт чканка»миш. Пахта экиш ўзи бўлмайди. Чидамапсизда-а?

— Мен чидайман, ака. Ҳар нарсага чидайман...— Эргаш барг шираси сингиб кетган қадоқ кафтига боқди, қаттиқ пружинали боғ қайчисининг дастасини ғирчиллатиб қисди.— Бу ерда ҳам пулни сўқаётганим йўқ... Боғ беринг менга, қайтиб бораман, райком ака!

Ориф ака йигитнинг товушида йиғламсираш оҳангини эшитгандек бўлди. Шу зумдаёқ ўзининг кўнглига ҳам бир нима соя солди. Бу унга таниш ғашлик эди.

— Қочган бўлсангиз юраверинг!— деди Ориф ака жаҳл билан ва жадал қайрилиб жўнаб қолди.

Жўнади-ю, Эргашга жуда ачинди. Бир вақт кимсан миришкор боғбон, ҳамма боғдор районларга донги кетган, ўз ўрнини топган, ҳаётдан мамнун, қўли гул йигит эди. Ҳозир бўлса кўчама-кўча... Унинг устига, жеркиб ташлади. Бировнинг ҳовлисидаги токнинг касалини йиғлагудек бўлиб гапиряпти. Унинг айби нимада? Ўз қутлуғ касбига шу қадар кўнгили қўйганидами?

Ориф ака бирпас топтаниб турди-да, ҳалиги жойга қайтди. Қараса Эргаш нариги мушда бир елкаси билан деворга суюниб, бош эгиб турарди. Ориф ака уни чақирмади, олдига борди. Йўталди. Эргаш чўчиб бош кўтарди.

— Эсимга тушди, нос чекардингиз шекилли. Эргаш-вой, борми?

— Ҳа... ҳа-ҳа, бор,— деб йигит қат-қат қийиқларини тита кетди. Жез қоплаган нос қовоқнинг попукли тикини-гача кул тушган узум новдасининг зах ҳиди сингган эди.

— Ҳа, кул тушиб ёмон бўлибди-да,— деди Ориф ака бир чимдим нос отиб.— Йўқотиш қийинми?

— Йўқотиш мумкин. Аммо лекин бутун водийга тар-қаса ёмон бўлади.

— Ҳа... ундоқ денг.— Ориф ака камаридан қалпоқни олиб, қоқиб бошига кийди. Офтоб қизита бошлаган эди.— Менга қаранг, Эргаш, сиз... Шивилғонга қайтиб боринг.

Эргаш кўзини пирпиратиб, тушунмагандек, савол на-зарн билан қаради.

— Қайтинг, ҳа. Бутунлай.

— Ҳазиллашманг, Ориф ака.

— У ерда баъзи кекса боғбонлар бор. Мансур отани ҳам қайтарамиз. Кучларинг етганча боғларни тикланглар. Сумбултомчиликларни ҳам аста-секин қайтарамиз.

— Ориф ака! Райком ака! Чинингизми?

— Айтгандай, бола-чақа қалай, соғ-саломатми ҳам-маси?

— Ҳа.

— Олиб кетинг барини. Уйларни, чайлаларни тузатиб олинглар. Кейинроқ боғларни бориб кўраман. Пул-мул қалай?

— Э-э, пул керакмас менга! Кунимиз ўтар. Бахтимиз-га ўзингиз келиб қолибсиз, ака, раҳмат! Шивилғонни яна гуллатмасам, раҳматлик отам мендан ризо бўлмасин.

У соқоллари ўсиқ бўлса ҳам, аллақандай кўркам бўлиб кетди. Ҳовлиқиб қолганидан Ориф акани қучоқлаб ҳам олмоқчи эди шекилли, ўзини босиб, қўпол қўлларини уза-тиб қўя қолди. Ориф аканинг ҳам кўнгли ўсиб кетди.

— Симёғоч!— деди хайрлашаркан, елкасига қоқиб.

Ориф ака ишдан қайтиб келганида ҳовли тўла бола эди. Шовқин-сурон билан машинани қуршаб олишди, би-ри кабинага кириб, бири кузовнинг орқасига осилиб, бири тепасига чиқиб, роса яйраб қичқиришди. Онабиби отаси-нинг бағридан қутулгандан кейин, битта-битта қувиб юриб ҳаммасини ҳар ёққа тириқтириб юборди. Ҳовли жимжит бўлиб қолди.

— Тирмизаклар! — деди Онабиби хивични ташлаб. Кейин «паровоз-паровоз» ўйнагани ташиб чиқилган курси, примус, пақир, китоб, яна алланималарни ҳовли юзидан йиғиштириб олди.

Ориф ака майкачан, кавуш кийиб чиқиб, сўри атрофига шакароб қилиб сув сепди. Радио опералардан мунгли ариялар эшиттирар эди. Дим ҳавога роҳатбахш салқин оқим сезилар-сезилмасгина оқиб кирмоқда эди. Чойдан кейин Ориф ака китобларини, газета-журнал подшивкаларини кўтариб чиқиб сўридаги хонтахтага ағдарди. У бир неча кечадан бери тоғ районларининг экономикасини ўрганарди.

Онабиби дастурхонни йиғиштиргач, оёқ учида чўзилиб хонтахта тепасидаги лампочкани бураб ёқди.

— Марям холамини кўрдингизми, дада?

— Кўрдим, сенга салом айтди.

— Меҳмонхонада ётдингизми?

— ... Ҳа.

Онабиби дам у ёққа ўтиб, дам бу ёққа ўтиб, дадасининг атрофида ўзига иш топиб, тинмай бидирлар эди.

— Меҳмонхона чиройли-я? Деразалари ка-атта! Тўртинчи қаватидамидингиз, дада?

— А? Ҳа, ҳа. Тўртинчи қаватида.

— Қип-қизил чўгдек поёндозлар солинган. Яхшими, дада?

— Кайфиятингга қарайди, қизим. Кўнглинг тўқ бўлса, вақтинг чоғ, ишингдан мамнун бўлсанг ҳаммаси ҳам яхши.— Ориф ака ёнбошлаб ётганча дафтарларига нималарнидир ёзар, китобларнинг орасига хатчўп қистирар эди.

— Тўғри, дада, менинг ҳам кўнглим ҳар хил бўлади. Гоҳо яхши, гоҳо... Нимага яхши, қандоқ ёмон — ҳеч айтиб бериб бўлмайди.— Онабиби кўрпачага чиқиб, ингичка, узун оёқларини этагига ўраб ўтириб олди.— Темирларнинг синфида-чи, дада, бир куни роса тортишув бўлди. Темир ҳамма нарсанинг таърифи бор, ҳамма нарсани тунтуриб бера оламан, дейди. У бахтни ҳам таърифлаб берди, кўнглини ҳам, муҳаббатни ҳам..

— Нима деди?

— Вой, эсимда қоптими? Кейин Комила опам уни боплади. Уларнинг Комила опа деган ўқитувчиси бор. Бу йил келган. Ешгина-ю ўзи ўқитувчи, қизиқ. «Қани бўлмаса атиргулнинг ҳидини сўз билан таърифлаб бер-чи?» деди

ўша Комила опа,— Онабиби пиқ этиб кулиб юборди,— Темир таърифлаб беролмай, роса хижолатда қолди. Ажаб бўлди, мақтанмасин, а, дада?

— Ҳа, қизим, сўз билан айтиб бериб бўлмайдиган талай нарсалар бор дунёда...— деди Ориф ака, китобини ёпиб кўзини бир нуқтага тикиб қолди. Радио тинди. Фақат чироқ зириллаб ёнар эди. Анчадан кейин қараса, Онабиби ўша ўтирган жойида кўрпага ўраниб ётиб олибди, кўзлари юмилиб-юмилиб кетаётган эди.

— Менга ҳозир яхши,— деди киприкларини кўтаролмай, чўччайган лаблари билан ширин тамшаниб.— Нимага яхшилигини ҳам биламан. Негаки, бугун сиз уйдасиз...— шу сўз билан пинакка кетди.

Ориф ака унинг кичкинагина маъсум юзига тикилиб кўнгли ғалати бўлиб қолди. Анчагача иш қилолмади. Кейин чироқни ўчириб, Онабибининг устини яхшилаб ёпиб қўйди-да, дафтарларини қўлтиқлаб, оёқ учида уйга кириб кетди.

У район газетасининг эски подшивкаларини варақлаб ўтираркан, тантанали бир саҳифада Эргашнинг суратини кўриб қолди. «Симёғоч» кулайми, кулмайми дегандек, муж-малроқ бир қиёфада чақчайиб турарди. Сурат тагида мақоласи. Эргаш ҳамма тоғликларни чўлга ихтиёрий кўчиб туришига чақирар, «Кўчишга бўйни ёр бермаган шармандали эскилик қолдиқлари бизнинг орамизда бўлиши мумкин эмас!» деб қатъий ишонч билан хитоб қилар эди. Эргаш шундай тил билан ёзардики, унинг олдида баъзи сўз усталари ҳам ип эшолмасди. «Шер ўмровли азамат чўлқуварларнинг ватанпарвар сафида бахтиёрман...»

Бу ойларда газета ҳар куни «шер ўмровли чўлқуварлар»нинг ҳайқириқлари, чақириқлари билан тўлиб чиққан эди. Гўё чўлда бахт-саодат, хазиналар мана мен деб шундоққина тайёр турибди-ю, уни бориб эгаллаш шу вақтгача ҳеч кимнинг хаёлига келмаган; шунинг учун тоғдаги бутун бошли қадимий боғдор қишлоқларни ҳувиллатиб кўчиб кетишда биронта баҳс ёки иккиланиш, қийинчилик, ёки бирон муаммо асари юз берган эмас.

Ориф ака Эргашнинг суратига яна тикилди. Бу ерда у нечоғли жўн! Довдираб қараб туриши ҳам, сўзлари, фикрлари ҳам. Эрталаб шаҳарда учраган Эргаш бўлса — бутунлай бошқа. Кўзларига боқиб, соддагина гапларига қулоқ солсапгиз, ўйларини, дардини, ишқини, кўнглидаги эзуликларни сезасиз...

Йўқ, ҳаётни жўнлаштириб бўлмайди. У ўзининг чигал, мураккаб ўзанлари бўйлаб оқади. Мана Ориф ака кун-тул сафарда, далада, идорада. У учратган одамларнинг ҳаммаси шер ўмровли азамат эмас, бир-бирига сира ўхшамайди, ҳар бири бир бошқача олам, лекин ҳар бири алоҳида мислсиз хазина. Ҳар бир колхоз ёки совхознинг ўз муаммоси, ўз фазилати, қийинчиликлари бор. Ҳақиқий чўлқуварлар — ҳарбийдан бўшаган аскар болалар, олий мактаб дипломларини ушлаган мутахассислар, мактаб аттестати, комсомол ё завод йўлланмалари билан янги ерда муқим қоладиган ҳақиқий кўнгилчилар юзлаб келмоқда. Маъмурий йўл билан кўчириб келтирилганлар, адашиб келиб қолиб ўз боғларини соғиниб, ўзини омонат сезиб астойдил кўниколмаганлар эса кетиб қолмоқда. Ҳар кимнинг келиши ҳам, кетиши ҳам алоҳида бир воқеа. Кўп ўйлар, хазиналар, инсоний муносабатлар билан, оила, кўнгил, касб, тақдир билан боғлиқ.

Йўқ, одамни, ҳаётни жўнлаштириб бўлмайди. Ориф ака ўзи ҳам кейинги вақтларда бу ҳаётга астойдил шўнгиб, ўзида ғайрат ва қаноат сеза бошлади. Узоқ қишлоқларда қолиб кетади, бюроларда илгаригидек жим ўтирмайди, ҳатто шийпонларда ҳам нутқ сўзлашига тўғри келади, кўп-лар билан низолашиб ҳам олди, кўп дўстлар орттирди, чигал муаммоларга дуч келиб уйқудан қолди, ҳолдан тойди, улфат топиб чақчақлашди, буларнинг натижаларини кўра бошлади. Энди уни ҳамма жойда ё севишади, ё ёмон кўришади, хуллас, бепарво кутадиган ёки танимаган одам йўқ.

Бир куни узоқ совхоздан кечаси қайтиб, эрталаб ишга кеч келди. Қараса, қабулхона тўла одам. Раислар, совхоз директорларидан бир неча киши, редактор Назаров ҳам шу ерда; Ориф аканинг кўзи дарров Тўлаганга тушди, уни ўзи йўқлатган эди, эсидан кўтарилиб кетибди.

— Кечирасизлар, — деди у ўтирганлар билан саломлашгач. Кейин ҳаммани бирдан ичкарига таклиф қилди. Кабинет кичкина, содда, курсилар тартибсиз қўйилган, жавонлар қия очиқ, китоблар сочилган, онда-сонда гул. Бу биринчи секретарнинг кабинетидан ҳам кўра кўпроқ ёш диссертантнинг иш хонасига ўхшарди.

Ориф ака столига ўтмасдан Тўлаганнинг ёнига келиб ўтирди.

— Фируза қалай?

— Тузалиб кетди, Ориф ака, раҳмат. Мен... мен диссертациянинг муддатини кечиктиришга ижозат олдим, мана телеграмма.

— Нега?— Ориф ака телеграммани диққат билан ўқиб чиқди.

Тўлаган қоп-қора қўли билан дўнг пешанасини ишқаб, «гапираверайми?» дегандек атрофга қаради. Атрофдагилар дам ўзаро гаплашиб, дам буларга қулоқ солиб ўтиришарди.

— Хўш, нега?— такрорлади Ориф ака.

— Бу иқтисодий кенгаш деганингизнинг ўзи бир институт чиқиб қолди.

— Хўш, хўш?

— Э, бу мени домига тортиб кетди, Ориф ака. Кўр эканмиз, пайпасланиб юрган эканмиз. Ички хўжалик ҳисоби деганингиз бир хамиртуруш экан деб қўйдим. Ҳаманинг кўзи очилиб, ҳар ким ўзи қимирлаб қолди: бирон процессда кимнингдир киссасига зарар етказмасликка уринади, у мустақил, у жавобгар. Ўзи кам олса, ҳақи кимда қолганини кўриб туради — автопаркчилардами, механизаторлардами, авиаторлардами, сувчилардами... «Водхоз» олтинчи участкага берган сувини бир ярим баравар кўп ёзиб юрган экан. Кеча борсам, фермаларигача электрга ҳам, сувга ҳам сётчиклар қўйиб қўйишибди. Ҳар бригадир ҳозир маҳсулотнинг таннархини йил охиридагина эмас, ҳар ойда билиб, ҳисоблаб боряпти. Ҳисобчиларни ўқитяпмиз...— Тўлаган суюнчига келган боладек ҳовлиқиб, тез гапирарди, нафаси ичига тушиб кетди. Папкасидан қоғозларни олди.— Мана булар резервларимиз. Миллионларни елга созуриб юрган эканмиз. Агар янаги йилга план оширилмаса, таннархини камайтириш ҳисобига совхоз биринчи марта ўзини оқлайди.

— План оширилмаса.

— Ҳа.

— Буни ўйлаб кўрамиз...— деди Ориф ака Тўлаганинг ҳисобот жадвалларига тикилиб. Бошқалар гапга қизиқиб, ўринларидан туришган, буларни қуршаб олишган эди.— Менга қаранг, Тўлаган, кенгаш яна бир неча масалани кўтариши керак: биринчидан, «афғони»нинг қанотини синдириш масаласи! Олимлар билан боғланинг. Резервларни ҳисоблаб кўринглар: чўлни кўкаламзорлаштирувчи махсус бригадалар тузишга кучимиз етадимми? Иккинчидан, эски боғдор деҳқонларнинг хоҳишини, ёши-

ни, касбини, вақтини ҳисобга олиб, уларга совхоз шаҳар-часида боғлар яратиш имконини туғдириш керак...

Тулаган ҳаммасини ёзиб борарди. Атрофдагилар жонланиб, шовқин кучайиб кетди.

— Ориф ака!.. Ҳуртоқ Очилов...

— Нима учун...

Ориф ака гапни тугатмаган эди, Тулаганга қараб давом этди:

— Модомики, кенгаш астойдил ишга тушган экан, унга заказимиз бор. Сизга биринчи заказ райкомдан: мусобақада биринчилик критерийларини илмий равишда ишлаб чиқиш керак. Олдин бажарган ютиб кетавериши керакми ё бошқа шартлар ҳам ҳисобга олинадими? Маҳсулотнинг таннархи, масалан... Ёки колхозда маъмурий чора кўрилганлар сони... Айтгандай, Зиёхонов қалай, ёрдам беришми?

Тулаган нима деб жавоб беришни билмай елкасини қисиб, ўйга толган эди, телефон жириглаб қолди. Ориф ака столи айланиб ўтиб, трубкани олди.

— Лаббай! Ким?.. Э-ҳа, Симёғоч!..— деб юборди хурсанд бўлиб, атрофдагиларга ўнғайсизланиб қаради-да, «Кечирасиз» деб қўйди кимгадир.— Қулоғим сизда, Эргашвой... Боғлар қалай? Нима-нима, ким?— Ориф ака бирпас жим қолди, ранги оқаринқираб кетди.— Қачон? Маҳаллада. Ҳуш... Касалхонада. Ҳа... Кейин кўринмадими?

Трубкани қўйиб одамларга қаради. Лекин ҳеч нарсани кўрмаётгандек эди. Кейин ўзини босиб, гап нимага келиб тўхтаганини эслашга уринди. Рўпарасида Назаровни кўриб, ҳазиллашмоқчи бўлди.

— Сизнинг қаҳрамонингиз... Эргаш.

Редактор тушунмади шекилли. Ҳеч ким ҳам кулмади, ҳазил чиқмади. Ориф акадаги ўзгаришни пайқаманган директорлардан бири ҳалиги гапни давом эттирди:

— Ҳуртоқ Очилов, бу нега бизларда йўқ... кенгаш?

— Ҳа, рост, нега? Бизнинг совхознинг нимаси кам?

— Бизлар четда қолаверамизми?

— Билмадим...— деди Ориф ака жилмайиб. У суҳбатнинг нимага келиб тўхтаганини эслади. Кўриб турибдики, қабулга келганлар ўз юмушларини унутиб, Тулаганнинг гапига диққат беришди. Уларга ҳозир бошқа ҳамма масалалар иккинчи даражали бўлиб қолди.— Райком... райком буни ҳамма колхоз-совхозлар учун катта тажриба марка-

зига айлантириш ниятида,— деб тушунтира бошлади у.—
Хатто шундай орзумиз ҳам бор: келгусида шу иқтисодий
кенгашлар негизида қишлоқ хўжалик экономикасининг
жамоатчилиги илмий-текшириш институтини очиб мум-
кин... Лекин ном бериш осон. Буни ҳали кўп ўйлаш, таж-
рибада синаш, кўп иш қилиш керак. Истасанглар, мана
Тўлаган батафсил гапириб берсин. Фикрлашинглар. Мен...
Менинг зарур ишим чиқиб қолди.

У шовқинли кабинетини буларга ташлаб чиқиб кетди.
Кўчага шошилиб чиқди-ю, зинанинг пастида тўхтаб қол-
ди. Нимага чиқди? Қаяққа бориши керак?

У қаяққадир бориши, шошилиши кераклигини биларди.
Лекин қаяққа? Нега?

Ориф ака уйга томон шошиб кетаётганини пайқади.
Ҳа, уйга, Онабибининг олдига. Қаяққа борсин бўлмаса?
Онабибини тезроқ кўриши керак...

Телефонда Эргаш унга хунук хабар етказди. Онабиби-
га ота тегиш ўша Исроилов деган одам Шивилғонни оралаб
юрганмиш. Одамлардан боласини суриштирибди, маҳалла
комиссиясига, касалхонага кирибди... «Нияти бузуққа ўх-
шайди, айтиб қўяй дедим, ака», деди Эргаш.

Нима нияти бўларди? Онабибида унинг заррача ҳақи
бўлмаса!..

Шундай бўлса ҳам Ориф ака юрагининг дукур-дукури-
дан кўрқар, йўлкада салом берганларга ҳам алик олмай,
тезлаб борар эди. Дарвоза олдида тўхтаб, буклоғлиқ қал-
поғи билан пешанасини артиб, нафасини ростлади.

Эшик ичкаридан тамбаланган эди, тирқишдан қўл со-
либ очай деса, ҳадеганда очилавермади, қўли қалтирарди.
Бир амаллаб очди. Ҳовли ҳувиллаб ётибди. Вужуди со-
виб, эти жимирлаб кетди.

— Онабиби!..

Ҳеч ким жавоб бермади. Қўшинининг ити вовиллади,
холос.

Ориф ака бирдан мажолсизланган оёғини базўр суд-
раб уйга қараб интилди. Агар шу маҳал уйқусираган
Онабиби кўзларини ишқалаб рўпарасидан чиқмаганда,
йиқилиб қолишига ҳам кўзи етган эди. Қизини бағрига
босди. Жажжигина, чуваккина, иссиқкина шу вужуд унга
дарҳол қувват бағишлади. Шундай бўлса ҳам Онабиби
бир нимани пайқади. Отаси ҳеч қачон шошиб келиб унинг
пешанасидан бундай қалтираб ўпмас, сочларини бундай
силамаган, кўзларига бундай ғалати қарамаган эди.

— Нима бўлди, дада? Нимага барвақт келдингиз?
Ориф ака уни бағрига яна бир босиб, ёнгинасида остонага ўтирди.

— Терлаб кетибсиз. Мен ҳам ухлаб қолибман, бирам дим. Чой қўяй.

— Тўхта, Онабиби...— деди Ориф ака унинг қўлидан ушлаб. Кейин нима дейишини билмади-да, қўйиб юборди.— Ҳа, майли, бор, чой қўй.— Ўтирган жойида қизи қаёққа борса ундан кўз олмай ўтирди. Анчадан кейингина нафаси ростланиб, юзига ранг кирди. Ушандагина ўзини ўйлаб, кулиб қўйди: «Тентак! Нимага ҳовлиқиб югуриб юрибман? Қизимга биров таҳдид соляптими? Таҳдид солиб бўпти! Уни кўрмаган, танимаган бир ярамас гаҳдид соладими? Қизимнинг эмган она сутидан тортиб, кўз нуригача ўзимники!»

У тиззасига шап этиб уриб ўрнидан туриб кетди.

Шу кундан бошлаб Ориф ака уйдан кам чиқадиган бўлди. Чиқса ҳам барвақт қайтади, эшикдан ҳовлиқиб киради-да, Онабибининг товушини эшитгандагина ўзига келади.

Дам олиш куни Онабибини шаҳарга олиб бориб ўйнати, гастролга келган опера театрининг «Доктор Айболит» деган спектаклига олиб кирди, қўйлақлар олиб берди, бир бўғча ҳар хил совғалар билан қайтиб келишди. Онабиби шу кунлари сал улғайгандек, тўлишиб, ўзгариб, қувончи ичига сизмай, кулганда чехраси нур сочадиган бўлиб қолди. Лекин у очилган сари Ориф аканинг кўнглини булут чулғар эди. Исроилов унинг хаёлидан кетмайди. Бир кун эмас, бир кун безрайиб кириб келиши бор. Лекин унинг башарасини кўришдан ҳам кутиш азоб бўлди. Ана келади, мана келади деб, юрагини ҳовучлаб юравериш Ориф акани жуда эзиб қўйди. Кечалари ҳам хаёли ўшанга кетиб қолади. «Келиб нима қилади, қайси юзи билан келади-ю нима дейди? Қишлоққа борган бўлса, юргандир-да...» дейди бир кўнгли. Лекин кўзини юмса аллақандай шарпалар эшитилади қулогига, эшикни тақ этиб очиб кириб келадигандек...

Энг қийини бу аҳволни Онабибидан яшириш эди. Ориф ака ёлғон қилиққа, икки қиёфада яшашга ўрганмаган...

Икки ҳафта шундай муттасил хавотирда юргач, Ориф ака чарчади. Исроилов қорасини кўрсатмади. Ориф ака унинг аблаҳлигига батамом ишониб, энди нафрати ичига

сигмай қолди. Бу нафрат хавотирнинг ҳам ўрнини босди. Ориф ака керак жойга бемалол борадиган бўлиб, иши илгариги изига тушди-ю, лекин дилига тугиб қўйди: «Топаман мен у аблаҳни! Манави ишларим битсин-чи, қаердан бўлса ҳам қидириб топиб, башарасига бир тупуриб хумордан чиқаман!»

Ориф ака саратоннинг жазирама кунларидан бирида, Эргашга берган ваъдасига мувофиқ, боғлардан хабар олгани собиқ Кўйки районига чиқиб кетди. Чўллар, сойликлар, ён бағирлар қовжираб сарғайиб кетган бўлса ҳам, офтобда чарақлаб ётган қорли чўққилар тағидаги кўҳна тоғ қишлоқлари кўм-кўк бўлиб гуркираб ётарди. Унгурларда пистазорлар қорайиб кўринар, жилғаларнинг бетиним садоси эшитилар, узилиб тушган қоялар остида қулаб ётган кекса ёнғоқларнинг йод ҳиди анқиб, атрофга, дим ҳавога аста таралар эди. Бу ерларда ҳеч ким йўқ, илон изи сўқмоқларни ўт босиб кетган, ўнқир-чўнқир, паст-баланд кўм-кўк, димиқиб ётибди. Баъзан қоялар сиртига тирмашиб чиқсангиз, рўпарангизда мислсиз манзара пайдо бўлади. Ғовлаб кетган ташландиқ боғлардан кўтарилган енгил ҳовур жимирлаб, ҳаво ранг ҳарир пардадек, тоғнинг водийга чўзилган этакларини кўздан яшириб туради, тикилиброқ қарасангиз, узоқдаги тепалар, қирлар, мирзатераклар худди эртактаги серминор қалъаларнинг зангори кўланкасидек кўринади.

Шундай қоялардан бирига чиққанда Ориф ака пастда кўзни олгудек чарақлаб ётган бир нарсани кўрди. Бу, шубҳасиз, машина эди, машинанинг олдинги ойнаси қуёшда шундай чарақлаяпти. Лекин ким бу, йўлсиз қандай келиб қолди, нима қилиб юрибди бу ерда?

Ориф ака тошлардан сакраб, йўлсиз қияликлардан сирганиб, югуриб тушди. Бироқ машинага етмасдан тўхтаб қолди: не кўзи билан кўрсинки, ўнқир-чўнқир йўлдан аста юриб Мария Васильевна келарди. У қўлини соябон қилиб қорли чўққиларга қарар, азим эманлар соясида нафас ростлаб, яна юрар, тўхтаб ёввойи гуллардан узар, қўлидаги йўнилмаган таёқ билан ўт-ўланларни титкилаб бир нималар қидирар эди. У ёлғиз, қизларга ўхшаб енгсиз калта кўйлак, пошнасиз ботинка кийган, юпқа оқ дуррасини бошига, пешаиасини, юзини офтобдан тўсадиган қилиб бўшгина танғиб олган, юзи, билаклари иссиқдан қизариб улгурган эди.

Ориф ака узоқдан, сояроқда туриб уни кузатаркан,

кулиб, кафтларини бир-бирига ишқалаб қўйди. У негадир Мария Васильевнанинг бу ерга келиб қолишига ўзини сабабчи деб ҳис этарди. Шундайми, бошқачами, ишқилиб келибди-ку, шунинг ўзи ҳам Ориф акага кутилмаган бир суюнчи бўлди. Қувониб кетганини тан олмаса ҳам, Марямга ўзининг гаплари таъсир этган бўлиши мумкинлигини ич-ичидан ўйлаб қўйди.

Мария Васильевна ҳам Ориф акани кўриб, қўлга тушган боладек, қизарди-ю кўнглига шундай ўй келишини билиб, «Гапим таъсир қилибди, Кўйкини кўргани келибди», демасин деб, ўзича олдини олди:

— Шундоқ, озгина соф ҳаво олай деб... Ҳордиқ чиқарай деб келган эдим,— деди бепарвороққина,— далада юриб ўпкаларга чанг тўлиб кетди.

— Йўқ, Марям, очигини айтавер, меннинг гапларимдан кейин тоғ районига қизиқиб қолгансан. Одам кўнгли торган ишни албатта қилиши керак. Яхши қилибсан келиб.

Мария Васильевна «қитмир!» дегандек кескин қараб қўйди Ориф акага. Тошлар, говлаган ўтлар, чакалакзор оралаб, азим қайрагочлар соясига кириб йўқоладиган сўқмоқдан чиқиб борардилар. Тиккароқ ерларда Ориф ака унинг тирсагига кафтнини аста тегизиб, одоб юзасидан сал суяган бўлади.

— Нима, менга чиройли манзаралар саёҳати, шунчаки тоғ сайри ёт деб ўйловдингни? Сизга иқтисодий кенгашнинг рақамларига муккангиздан кетиш ярашадию, бизга жиндак лирика ярашмайдимиз?

Улар иккаласи ҳам атрофни яигратиб кулиб юборишди. Мария Васильевнанинг кулгичлари нурланиб кетди. Ориф ака ўша рабфакдаги дум-думалоқ олов қизини кўргандек бўлди.

— Эшитибсан-да?

— Эшитганда қандоқ! Колхозларда бошқа ишни йиғиштириб қўйишибди-ку. Ҳаммасини эшитиб турибмиз. Депутатлар хоналарини йўқотганингни ҳам, парклардан шиорларни олдириб ташлаганингни ҳам, совхозларда тоғликларга жавоб бераётганингни ҳам, маориф системасига, газеталарнинг услубига аралашаётганингни ҳам... бундан кейин яна нима каромат кўрсатаркансан — фақат шунисини билмай турибмиз.

Ориф ака кулиб тураверди. Мария Васильевнанинг бу нуписаси унинг ишларини маъқуллаш бўлмаса-да, қоралаш ҳам эмас эди. Бир довонга чиққанда улар томири билан

ағдарлиб йўлда кўндаланг ётган бақатеракка ўтириб дам олишди. Унда бир хил кийинган, буй-басти ҳам бир хилдаги беҳисоб кўк арчалар узун-узун саф тортиб қияликка чиқиб кетаётган аскарлардек кўринарди. Тепада тик тоғлар чакалакзорларга қора соя солиб турибди. Бу ерда ҳамма вақт салобатли сукут ҳукм сурса керак. Айниқса тонг отганда... Енгил шабнам ҳали ерда, ўт-ўланлар, гуллар орасида ётади, тиниқ осмон тагида бутун водий кўз олдингизда кафтдек ястанган, қаердадир чашма кўзи милтиллайди, ҳаво софлигидан арча ҳиди, асал ҳиди аниқийди. Шунда намтоб сўқмоқларда яланг оёқ юриб, ерга жондошлигингни сезсанг, кўнглинг алланечук осойишталик, эзгулик билан тўлади.

— Бу жойлар одамнинг чиройли хаёлларига ўхшайди, Марям. Одам... ўтиб кетади. Унинг чиройли хаёллари қолади.

Мария Васильевна қўлида ўйнаб турган баргни биринчи марта кўраётгандек, айлантириб-айлантириб томоша қилар, нафис томирларига узоқ тикилар эди.

— Мана кўрдингизми, кунгурачаларига, томирчаларига, шаклига диққат билан тикилсангиз, шу битта кичкинагина баргда ҳам қонуният бор. Онабибининг дўсти Темирнинг исботига қараганда, қонуният тасодифлардан туғилар экан...

Мария Васильевна баргчанинг ажаб мураккаб симметрик қонуниятларини бир санъат асаридек томоша қилиб, ҳузур қилар эди. Ориф ака буни сезиб, мамнун, сергап бўлиб қолди.

— Баъзи олимларнинг фараз қилишича, ҳар бир нарса, мана шу барг ҳам, одам ҳам электронларнинг махсус бирикмасидан иборат экан. Қачондир, миллион йиллардан кейин шу бирикма тасодифан яна бир такрорланиб қолса, одам иккинчи марта ҳаётга қайтиб келиши мумкин экан. Агар қонуният, Темир айтгандай, тасодифлардан туғилса...

— Яхши юпанч.

— Лекин менга ёқмади. Электрон, бирикма, қонун... Ундан кўра жаннат-дўзах, у дунё ҳақидаги афсона чиройлироқ...

— Икки бор яшаш имконидан мамнун бўлмай, яна гўзаллик ҳам талаб қиласиз.

— Сен бўлсанг шу ерда ҳам гўзалликни унутялсан.

— Гап фан ҳақида эди шекилли.

— Гап одамнинг маънавий дунёси ҳақида...

Улар яна жим қолишди. Офтоб қизита бошлагандан кейин бу ердан туриб кетишди. Ориф ака тош тагидан си-зиб чиққан бир чашмадан ётиб сув ичди. Сув совуқ экан, тишлари зирқираб кетди. Мария Васильевнага дўлана те-риб берди. Кейин негадир Исроиловдан гап очди. Унинг Шивилғонга келиб юргани, ўзининг саросимага тушиб қолганлари, Онабиби ҳам бир нимани сезиб, кечалари ту-риб келиб дадасининг уйқусидап хабар олиши... ҳаммаси-ни батафсил гапириб берди.

— Йўқ, мен уни топаман, ерда бўлса қулоғидан, осмон-да бўлса оёғидан тортиб...

— Уни топиб нима қиласан, тушунмадим,— деди Ма-рия Васильевна.— Судга беролмасанг, исботинг бўлмаса... Қайтага у сени судга бериб, болани тортиб олмасин. Бир умр овунчоғингдан ажраб қоласан. Шунча меҳнат сарф-лаб, шунча тарбия қилганингдан кейин... Ёлғизлик сени еб қўяди.

— Мен унга газабимни айтмасам юрагимга сиғмай-ди!— деди Ориф ака негадир қадамини тезлатиб. Кейин Марямнинг орқада қолганини кўриб қайтиб келди — Ул-ган хотинини, тирик боласини ташлаб кетган, инсоннинг инсонлик туйғусига тупурган бир ифлос. Бошқа жойда ҳам яна ўша ишини қилиб юрган бўлса-чи?! Шундай одамнинг бу атрофда юрганини била туриб, мен қандай тинч ухлай-ман?

— Тавба...— деди Мария Васильевна, қўлидаги хивич-ни синдириб ташлади.— Зап топган эканмиз-да райком секретарини. Сени қандай қилиб сайлашганига ҳайрон-ман.

— Райком яхши,— деди Ориф ака,— худо қилиб сай-лашса унамас эдим: мен одамман. Райкомда бўлса, аввало одам керак. Дарвоқе, обкомда ҳам. Мана, сен, секретарлик бурчингдан ташқари, нима иш қилдинг?

— Нима қилишим керак эди?

— Мен бола боқиб олмоқчиман, Онабиби сингилча талаб қияпти. Маслаҳат бер, ёрдам қил, нима қилсам бў-лади?

Ориф ака дағалроқ товуш билан гапирди. У Марям-дан «Оббо, райком секретари бола боқиб ўтирса энди», дегандайроқ эътирозни кутган эди. Лекин Мария Василь-евна ундай демади, тўхтаб аввал унинг кўзига, кейин ўм-ровли кўкрагига тикилиб қараб қўйди. Энди бу одамнинг

кўпол сўроқ қилишлари гашига тегмай қўйган эди. Қайтага ёлғиз қолганида унинг сўроқларини ўзига беғиб кўрар, ўзининг узоқ йиллар давомида фақат иш билан бўлиб сал қуруқшаганнамо ёлғиз ҳаётини ўйлар эди. Бугун бу галати одам уни ўзгача бир дунёга олиб кириб, айлантириб чиққандек бўлди.

Қуёш тиккага келганда улар хайрлашадиган бўлдилар. Ориф ака Эргаш билан Мансур аканинг боғларини бориб кўриши керак эди. Мария Васильевнанинг эса кечқурун шаҳарда мажлиси бор экан.

— Жуда яхши нафас олдик, энгил тортиб кетдим...— деди у машинаси томон юраркан. У дўлана териб юрган шоферини чақириб, моторини юргизгунча Ориф ака нарироқда қараб турди. Машинага чиқай деганда Мария Васильевна дафъатан бир нимани эслагандек Ориф аканинг ёнига келди:

— Мен кўп ўзгарганман, кўп нарсани йўқотганман. Биламан, Лекин қачон? Қаерда?— У ерга қараб елкасини қисди.— Бу саволни сен берган эдинг. Энди мен ўзимдан сўраяпман...

У бирпас жим туриб машинаси томон кетди. Ориф ака унинг қуёшда қизарган юм-юмалоқ елкасига, қалин хазонни босиб кетаётган ўйчан қадамларига тикилганча, туриб қолди. Машина юргандагина анча гап эсига тушиб, қичқирди:

— Онабибига сингилчани маслаҳатлашамизми?

— Маслаҳатлашамиз!..

— Тоғ районини қайта тиклаймизми?

— А?..

Ориф ака қўлини карнай қилиб қичқириб такрорлади. Тоғлардан акси садо келди. Лекин Мария Васильевна эшитмади. «Москвич» пастликда йиллаб босилиб ётган ўрмон тупрогини чангитиб, қалин пистазорлар соясига кириб йўқолди.

Ориф ака билан Мария Васильевна баъзан мана шундай бир-бирларига яқинлашиб келгандек бўлсалар ҳам, уларнинг қарама-қаршиликлари тугамади. Айниқса иш юзасидан уларнинг фикрлари тобора кескин тўқнашар эди. Районда ҳам, областда ҳам партия-совет ходимлари уларнинг йиғинлардаги, кенгаш ва бўролардаги, газеталардаги даҳанаки жангларига кўникиб ҳам қолишган, бири сўзга чиқса, иккинчиси албатта қарши гапиришини

кутиб туришар, уларнинг олишуви бўлмаса мажлис кўн-
илсиз ўтгандай туюлар эди.

Аммо кейинги район активдагиси ҳаммасидан ошиб
тушди. Ингилишдаги шов-шув бошқа районларга ҳам етиб,
бутун халқ орасига тарқалди. Қаерга тўртта одам тўплан-
са: «Очилов яна қовун туширганмиш!», «Жуда боплабди!
Қачонгача...» «Энди нима бўларкин?» дегандай ваҳима
гапларни эшитасиз. Аслида ҳеч нарса бўлгани йўқ. Ориф
ака район активда сўзга чиқиб, кўнглидаги галини айтиб
солди холос.

Унинг асосий таклифлари шулардан иборат эди: чўлга
тоғдан кўчирилганлар орасида ўз қишлоғига қайтишни
талаб қилувчилар бўлса — уларга жавоб бериш; совхоз-
ларда муқим қолганларнинг ҳаммасига, икки йилда бор
қилиш шарти билан, томорқа ажратиш; совхозларнинг
пахта сотиш панини камида икки йилгача ҳозирги дара-
жада қолдириш ва ундан ошириб бажарганларга устама
мукофот белгилаш; тоғда собиқ Кўйки районини тиклаш,
унинг ўзига хос экономикаси билан алоҳида шуғулла-
ниш...

Лекин бу таклифларни айтиш учун Ориф ака кўп идо-
раларнинг ичига кириб чиқди, кўпгина ходимларнинг ав-
ра-астарини ағдариб, баъзиларнинг маънавий дунёни мут-
лақо унутиб, нечоғлиқ сохталашиб, даққи бўлиб қолган-
ини гапириб берди. Айниқса Зиёхоновга, ҳатто Мария
Васильевнага ҳам қаттиқ тегди. «Тўғри, азоб ва шафқат-
сизликлар ҳисобига рапорт тайёрлаш даврлари ўтиб кет-
ди. Лекин, пазаримда, ҳозир баъзи бошқа иллатлар учраб
қоляпти. Масалан, айрим раҳбар ходимлар ижодий киши-
лар эмас, қуруқ ижрочиларга айланиб қолаётгани йўқми?
Раҳбарлик деганимиз гоҳо кўрсатма берадиган механизм-
га ўхшаб қолмаяптими? Халқ билади: кўпчилигимиз
ақлли кишилармиз. Лекин қалбимиз ҳам борлигини били-
шармикан? Борди-ю, одамлар раҳбарни қалбсиз деб ўйла-
са — бу даҳшат-ку ахир!»

Ориф ака гапирганда Мария Васильевна бир неча мар-
та сапчиб ўрнидан турди. Бу залда ўтирган актив учун
одатдаги ҳол эди, аммо гапнинг бу сафар одатдагидан кес-
кин кетганлиги зални жонлантириб юборди. Бу тортишув-
га ҳеч ким бепарво қоломади. Зал дам гувилаб кўяр,
ҳам онда-сонда қарсак янграб, яна тинар эди.

— Таклифингизнинг биронтасида давлат манфаати
йўқ, — деди Мария Васильевна. Қаттиқ олишганда улар

«сиз»га ўтар эдилар, бу уларни яна ҳам узоқлаштирар, яна ҳам мурасасиз қилиб кўрсатар эди.

— Ана шу-да,— деб илиб кетди Ориф ака,— биз бирон мансабга ўтирсак, ўзимизни давлат манфаатининг бирдан-бир ҳимоячиси деб ҳис этамиз. Гуё бошқалар давлат манфаатини бизчалик қадрлай олмайди, гуё давлатни улардан ҳимоя қилишимиз керак. Бу ерда ўтирган ҳар бир киши биладик, давлатимиз тобора қудрат тўплаши зарур. Лекин давлат мана шу ўтирганлар, далада ишлаётганлар, одамларимизнинг ўзи эмасми? Уларнинг манфаати, уларнинг фаровонлиги, кўнгли бутун бўлиши, бахт-саодати давлат манфаати эмасми? Одамларнинг давлатимиздан мамнулиги, аминлиги, маъмуриги, унга ихлоси ва садоқати — давлатимизнинг беқиёс бойлиги ва қудрати эмасми? Турмушимизнинг афзаллиги шундаки, инсон манфаати бор жойда давлат манфаати бор.

— Аксинча!

— Ва аксинча. Буни бир-биридан ажратган одам ё обиватель бўлади, ёки бюрократ.

— Уша биринчиси — сиз! — деди Мария Васильевна бармогини нуқиб.

— Иккинчиси — сиз... — деб юборди Ориф ака ҳам овозини пастлатиброқ. Лекин зал эшитди. Зал гангигандай жим бўлиб қолди. Фақат Зиёхонов билан ёнидаги бир-иккита одам курсиларини ғирчиллатиб, роҳат қилиб тир-жайар эди. Ақтин нима дейишини билмай бирпас лол қолганда, Зиёхонов курсининг суянчигига таяниб, бепарвогина ўрнидан турди. У кўпни кўрган, эски ходим. Бундай пайтларда активни ноқулай ҳолатдан қутқариб кетиши керак. Унинг минбарда писанда билан пастдагиларга тикилиб туриши ҳам фақат шу маънони билдирар эди.

— Биз кўп активларни, кенгашларни кўрганмиз. Лекин шунча раҳбар ўринларда ишлаб бунақасини эшитганимиз йўқ эди,— деди у ажин босган юзини буруштириб.— Бу икки раҳбар ўртоғимизнинг ораси бузуқ экан, бизнинг нима гуноҳимиз бор? Ҳар мажлисда буларнинг жанжалини эшитавериш қулоқларимиз батанг бўлди-ку, қачонгача чидаймиз? Бугун бўлса мана, обкомнинг секретарини очиқдан-очиқ бюрократ деб атадилар, бу балки тўғридир, балки... нотўғридир. Гап бунда эмас. Лекин биз активларнинг тарбияси...

Зиёхонов баҳсининг мавзусига диққат қилмай, фақат «икки раҳбар ўртоқ»нинг муносабатларини ўйлаб ўтирган

экан шекилли, нутқида гапни ўша томонга буриб юборди. Ориф ака кўтарган мавзу чуқурроқ, одамлар бу мавзуда баҳслашишга тайёр эмас эдилар, шунинг учун кўпчилик индаёлмай ўтирди, шунчаки сўзга чиққанлар эса Зиёхонов бошлаган йўлдан кетишди.

— Биз шер ўмровли азамат чўлқуварлар қаторида тантана билан, карнай-сурнай билан чўлга кўчиб келганларданмиз. Ўртоқ Очилов бизга, жавоб берамиз, деяпти, бу биз учун ҳақорат. Бизларни ким деб ўйлаяпсиз, ўртоқ Очилов? Биз чўлларни бўстон қилиш учун...

Ориф ака равон ёзилган нутқни қоғозга қараб ўқиётган духоба дўппиллик силлиқ йигитни таниди — бу ўша тўртинчи совхознинг клуб мудирини Убайдуллахон эди. У залга эмас, айрим одамларга, аввал Мария Васильевнага, унинг кўзини учратолмагач, редактор Назаровга, область газетасининг мухбирига қараб гапирди.

Кейин Тўлаган кўзгалди. У залга қараб эмас, негадир кўзини ердан олмай гапирарди, овози паст, гапи нуноқ. Рақамларга тўлиб кетган гапидан шу англашилдики, бирикки йил план бир даражада турса таннархини камайтириш ва ички резервлар ҳисобига совхозлар ниҳоят ўз сарфини ўзи кўтара бошлаши, ишчилар давлат наказини ошириб бажаришдан манфаатдор бўлиб, маиший-маънавий қаноат ҳосил қилишлари мумкин. Шунда «афғони»ни енгса бўлади, ҳосил яна ҳам ортади. Даштни ўзлаштирилди. Бу яхши. Лекин «Даштни ўзлаштирдик! Даштни ўзлаштирдик!» деб, олти йилдан бери кўкракка ураверамизми? Олдинга силжишни ҳам ўйлаш керак. Бу — дашт ахир, гармсел тинмай қутуриб юрибди. Буни кўйкилик бўлгани учун гапирётгани йўқ, бу ерда, бу шароитда боғлар оддий бир эҳтиёж, бу ерда боғсиз, дарахтсиз яшаш мумкин эмас. Айниқса тоғдаги соф ҳаво, кўм-кўк табиатга ўрганган деҳқон халқ учун... Томорқа хусусий мулк сифатида эмас, саломатлик учун, кўнгил бойлиги учун керак. Шунинг учун Очиловнинг таклифи тўғри. Кўйки районини ҳам тиклаш керак. У водийнинг сайргоҳи, кўкаламзор боғи. Тайёр боғни сўлдириш халқимизнинг табиатига ёт.

Активдан кейин Ориф ака, Мария Васильевна, яна бир нечалар фойедаги буфетда лимонад ичишди.

— Мажлиснинг пачаваси чиқди...— деди юзидан қон қочган Мария Васильевна.

Ориф ака кулди.

— Сиз Зиёхонов фикрида экансиз шекилли?

— Мажлис яхши бўлди,— деди жиндек пиво ичиб олган Назаров,— эшикдан чиқиш билан эсдан кўтариладиган силлиқ мажлислардан кўра шу яхши, одамларни унча-мунча ўйлатади.— У кружкадаги пивонинг кўпигини пуфлаб, кўтариб юборди-да, оғзини енги билан артиб, чўтирлари қизарганча шошиб жўнади:— Кетдим, буни бош-качароқ қилиб ёритиш керак.

Кеч кириб қолган, ҳаво дим эди. Манглайини реза тер босган Ориф ака Мария Васильевнани кузатиб чиқди, уйга бир пиёла чойга таклиф қилди.

— Халқнинг гапини эшиттингизми?— деди Мария Васильевна таклифга жавоб бермасдан, ўз машинаси томон юриб.

— Халқ... ҳалиги Убайдуллахономи? Менга қара, Марям,— Ориф ака унинг орқасидан эргашди,— ахир у, халқнинг дилидаги у ёқда турсин, ўз виждонига ҳам хилоф гапирди-ку. Ўзи билан гаплашсангиз: «Ит ётиш — мирза туриш...», мажлисда бўлса, «Шер ўмровли ватанпарвар!...» Бу ўзимиз тарбиялаган шундай бир тоифа одамларки...

— Сиз мени шу тоифа одамларга қўшган эдингиз, эсингиздами?

— Нима қилай, ёмон кўраман!— деди Ориф ака кўк-сига қўлини қўйиб. Машинага етиб боргандан кейин, Мария Васильевна кабинага чиқиб ўтиравермасдан, қаёққадир, четга қараб ўйланиб қолди.

— Зиёхоновнинг гапи бугуноқ Биринчига етиб боради...

— Мана Зиёхонов бошлаб кетди!— деди Ориф ака бирдан эсига тушиб.— Ҳақиқатан ҳам тажрибали одам экан. Энди уни ишдан олиш мушкул бир муаммо бўлади.

— Нима, уни ишдан олиш керакми?— ҳайрон бўлди Мария Васильевна.

— Ҳа, шундай эди, сезиб қолганга ўхшайди, энди иш қийинлашади: раҳбарларни танқид қилганим учун қувгинга учраяпман, деб даъво қилади, қараб турасан. Вазиятдан фойдаланиш, деб шунини айтади.

— У нима қилган экан?

— Тўлаганнинг иқтисодий кенгаши анча-мунча нарсага аниқлик киргизяпти. Директор кўп резервларни яшириб келган, сабаби ҳозирча номаълум. Лекин гап бунда ҳам эмас. Гап шундаки, Зиёхоновда раҳбар сифатлари йўқ.

Мария Васильевна индамасдан, аста кабинага чиқиб ўтирди-да, жўнаб қолди.

Эртасига район активи ҳақидаги ҳар хил шов-шув ҳам-ма жойга етиб борди. Газеталар уни ҳар хил ёритдилар: бировлари бир томонни, бировлари иккинчи томонни қоралаб, яна бировлари «жанжалли йигин»ни фельетон руҳида ёзиб чиқдилар. Назаров ўз газетасида баҳснинг мавзусига зўр бериб, журъатсизроққина бўлса ҳам, Ориф аканинг фикрларини маъқуллади, область газетаси эса кичкина хабарда асосан икки раҳбарнинг «жонга теккан» низоларини ғазаб билан қоралаб, фақат Убайдуллохоннинг нутқини тўла босиб чиқарди. Мажлиснинг бузилганлиги, Очиловнинг келишмаган ғалати тезислар билан чиқиши, область раҳбарларидан бирини катта активда «бюрократ» деб ҳақорат қилганлиги обкомнинг биринчи секретарига етиб борди. Айтишларига қараганда, Биринчи жуда ғазабланганмиш. «Бўлди, кўп тоқат қилдик, можарони бир ёқлик қилинглар: ё униси ишласин, ё буни-си!» деганмиш. Ориф аканинг таклифлари билан танишгандан кейин, бир кун кабинетида ўтириб олиб, эртасига бюро аъзоларини битта-битта чақириб гаплашган эмиш... Нима гап бўлганлиги маълум эмас, хуллас, аҳвол жиддий эди.

Ориф ака бу ғалаёнлар билан бўлиб, ярамас Исроиловни қидириб топиш ниятини ҳам ёдидан чиқараёзган эди, у аблаҳ ўзи ҳақида ўзи эслатиб қолди. Шу асабий кунларда унинг Онабибига оталик ҳақини даъво қилиб Ориф акани судга берганлиги маълум бўлди.

Буни Ориф ака идорасида телефон орқали область судининг терговчисидан эшитди. Терговчи суҳбатга келиш учун рухсат сўради.

— «Суҳбат...» Сўроқ деявермайсиэми... Келаверинг,— деди Ориф ака.

— Биз сизни ҳеч нарсада айблаётганимиз йўқ. Лекин райкомда ноқулай бўлармикан...— деб чайналди терговчи.

— Жуда қулай бўлади.— Ориф ака суҳбатни уйга тайинлагиси келмасди, бу тушунмовчиликни Онабиби билмай қўя қолсин, деб ўйларди.— Биз муҳим ижтимоий-ахлоқий масала ҳақида гаплашамиз, шу ерга келаверинг.

Ориф ака буни майда тушунмовчилик деб, эътиборсиз қарашга уринди-ю ўзи асабини босолмай тун билан ҳовлида юриб чиқди. Умрида суд деган нарсани кўрмаган эди, мана терговчига ҳам иши тушиб ўтирибди. Беор Исроилов бадбашара бир махлуқ қиёфасида кўз олдига келди. Энди унинг юзини кўргиси йўқ эди. Бир вақт топиб

гаплашаман, деб газаб билан ният қилиб юрганига энди ўзи хайрон. Йўқ, у билан гаплашадиган гапи йўқ!

Эртасига терговчини уйқусизликдан чарчаган, асабий бир ҳолатда кутиб олди. Терговчи йилтираб турган қора сочининг фарқини очиб силлиқ тараган, озода ва пухта кийинган, юзи оқ мумдан ясалгаидек ифодасиз, лоқайд бир йигит эди. Ориф ака унга Онабибининг бутун тарихини, хотини Сарагулнинг ўлимини, кейинги йилларни — ҳаммасини батафсил гапириб берди. Гапирарди-ю, шунча ҳаяжонли воқеалар ҳалиги йигитнинг юзида ҳеч қандай ўзгариш, ҳеч қандай ҳис уйғотолмаганидан жони чиқар эди.

— Энди билдингизми Исроилов деган шахснинг ким эканини? — деди Ориф ака жеркиб. Унинг назарида бу очиқ-ойдин масалани шу совуқ одам кўпиртириб юрган-дек эди. — Хотини ўлди — хабар олмади, боласи туғилди — хабар олмади, мана яна ўн беш йил ўтди — у бирон марта болам тирикми, деб кўзимизга кўрингани йўқ. Энди нима керак унга? Икки аёлнинг, қадрдон Сарагулимнинг ўлими эвазига келган, қимматга тушган бола бу. Мен билан пачакилашмасин у ярамас, айтиб қўйинг!

— Мен унга ҳеч нарса демайман, — деди терговчи, — менинг учун икки томон ҳам баробар...

— Баробар?!

— Ҳа, биз икки томоннинг ҳам фикрини эшитамиз, ҳужжатлари билан танишамиз...

— Менинг ҳеч қандай ҳужжатим йўқ. Менинг ҳужжатим ана — соғ-саломат ўстирган қизим! Мен — отаман.

— Сиз боққан ота, у туққан ота, бизнинг вазифамиз, ажрим қилиш.

— Ота? Нимасига ота? Ҳали мен у билан тенг бўлдимми? Ҳали мени у билан бир курсига ўтқазмоқчимисиз? Ҳали мен... ҳали у...

Ориф аканинг шунча тутаққани йигитнинг парвойига ҳам келмади. Ёзиб-ёзиб ўрнидан турди-да, қандай совуқ саломлашган бўлса худди шундай хайрлашиб, эшик томонга юрди.

— Ҳали боладан сўрашингиз керак, билиб қўйинг, қани, кўрамиз — бола нима дейди, — Ориф ака керилиброқ гилам устида у ёқ-бу ёққа юрди.

— Албатта сўраймиз. Лекин бу бизга маълум, бола албатта сизни дейди, чунки у ўз отасини танймайди, — деди йигит чиқиб кетаётиб.

— Ана шу-да! Ўзингиз ҳам билар экансиз-ку! — Ориф

ака ўша дўқ оҳангида тутақиб давом этди. Терговчи чиқиб кетган эди, Ориф ака уни қувиб чиқаргандек ҳис этди.— Икки томон баробар эмиш-а! Мен ҳам ота, у ҳам ота эмиш-а! Тенглаштирганини қара, овора бўлади!..— деб ғунғиллайверди у анчагача ўзини босолмай.

Кейин, узоқ, гаранг бир ҳолатда ёлғиз ўтириб қолди. Қўли ишга бормасди. Мария Васильевна билан гаплашгиси келарди, икки марта трубкани олди-ю, яна қўйиб қўйди. Кераксиз қоғозларни титиб ҳуштак чала бошлади... Қараса, ҳаммаси ёлғон, иш қилаётгани йўқ, дилини совуқ тош босиб турибди. Кечга яқин яна ваҳима босди. Ҳовлиқиб уйга борди.

— Дадажон!— дея қувноқ қичқириб, Онабиби қарши чиқди, унинг сочлари ёзиқ, қўллари қурум эди.

— Темир келди лагердан,— деди у,— китобларингизни қаранг, нарвонча қўйиб шифтгача тахлаб чиқдик. Юринг, бир кўринг,— ичкарига судради у дадасини.

— Бошқа ҳеч ким келмадими?

— Келди,— деди Онабиби, бирдан товушидаги, юзидаги чўғ сўниб, қўллари осилиб тушди,— бир киши келди.

— Нима деди?— Ориф ака ўтириб, ўзини босиброқ сўради.

— Ҳалиги... ўз дадангни биласанми, деди, йўқ дедим. Иннайкейин... бу дадангни яхши кўрасанми, деди, ҳа, дедим. Ўз дадангни топиб берайликми, деди, билмасам дедим. Топсак қайси даданг билан турасан, деди...

Ориф аканинг пешанасига совуқ томчилар қалқди. Онабибининг йиғлашга шайланиб, учиб турган лабларига тикилганча, ундан қисматиини кутгандек жонсараклик билан сабрсизланарди.

Онабиби бирдан чинқириб унинг бағрига отилди.

— Дадажон, керакмас! Керакмас! Сиз дадамсиз! Сиз дадамсиз!

Баданига илиқ югурган Ориф ака унинг елкасини силаб, кулди, юпатди:

— Вой тентаг-эй, албатта-да... Албатта-да. Қўй, эсингдан чиқар. У киши бекорчи гапларни гапириб юрибди. Эсингдан чиқар, хўпми? Ҳеч гап йўқ.— Ориф ака костюмини ечгани вешалка томон борди.— Темир семирибдими лагерда?— деди қувноқ овоз билан. Ўзи кўзидан тирқираб чиққан бир томчи ёшни билдирмай артиб олди.— Зап яхши тахлабсизлар-да китобларни. Энди бир китоб керак бўлса сира тополмайман.

Онабиби қичқириб кулиб юборди, дадаси ҳам қўшилди. Қизча югуриб китобхонага ўтди, дадаси унинг этагидан ушлолмай қолди. Улар нарвончани тоқчаларга тиркаб қўйдилар, аввал Онабиби энг тепага чиқиб, китоб топиш қандай осонлигини кўрсатди, кейин Ориф ака ҳам чиққан эди, гурс этиб йиқилиб тушди. Бўлди кулги, бўлди кулги.

Хонама-хона юриб кулдилар. Хоналар бугун қандайдир файзли, янгроқ, плита чойнак ҳам қопқоғи шақиллаб худди кулаётгандек биқирлаб қайнар эди.

Қўшни кампир ош олиб кирди.

— Қишлоқдан овсиним келувди, айланай Орифжон, шовқинларингни эшитиб эсимга тушди. Насибанглар...— деди Ёрмат билан Норматнинг бувиси дастурхонга ўралган лагандаги ошни сўрига қўйиб.

Чойдан кейин Онабиби сўрида барвақт ухлаб қолди. Ориф ака, оёғида чувак, қўлини орқасига қўйиб, анчагача ҳовлида айланиб юрди, тунга, аста чўкаётган жимликка қулоқ солди. Қўшни ҳовлида Ёрмат билан Норматнинг машмашаси ҳали тингани йўқ, бунинг устига узоқдан келган меҳмонларнинг гапи тугамас эди.

— Норматингиз шундоққина дадасининг ўзи-я, айланай овсин! Қўйиб қўйгандек...

Ориф ака бировнинг маҳрам гапини эшитмаслик учун девордан узоқлашди. Кетди-ю, қулоғига чалинган ҳалиги гап шайтонтароқдек илашган эди унга. Қулоғида янграйверди: «Дадасининг ўзи-я», «Қўйиб қўйгандек...» Уйга кирди ҳам шу гап эшитилди, китоб варақлади ҳам шу гап тилига келаверди...

Кейин у сўрига, Онабибининг ёнига келиб ўтирди. Қизча ой ёруғида ширингина пишиллаб ухларди. Ориф ака унинг сочини силади, доимий кулги капалаги қўнгандек, чўччайиб турган кичкина лабларига боқди. «Қизим... сен-чи? Сен кимга ўхшайсан? У менга ўхшамайди... У чиройли».

Ориф ака бирдан кўнгли ўксиб, тунги ёлғизликнинг оғригини сизди. Энгашиб қизининг бошига пешанасини қўйди, бир нималар пичирлади.

Бошини кўтариб яна юзига тикилди. Кимга ўхшар экан? Марҳума онаси ҳам чиройли эмас эди...

Ориф ака бирдан ўзини орқага тортди. Отасига! Наҳотки? Уша қаллоб Исроиловга-я? Ориф ака уни бадбашара бир махлуқ деб тасаввур этар эди. «Исроилов... Тўхта! Сен чиройли бўлишинг мумкин. Лекин сен виж-

донсизсан. Сен бунга ҳусн берган бўлишинг мумкин. Лекин мен ота меҳрини бердим, бу ҳам тенгсиз бойлик. Юрак бердим».

Ориф ака ўзига тасалли берадиган кўп далилларни ўйлади-ю, юпанолмади. Яна ўша фикр келаверди бошига. Наҳотки ўхшаса? Яхши ҳам ўзини кўрмаган экан...

Қиз уни доим эсга соладиган даражада ўхшаш бўлса-чи? Бир умр. Йўқ, йўқ, кўрмайди, бормаиди.

Ориф ака Онабибига бўлган муҳаббатига гард юқишидан, соя тушишидан қўрқарди.

Икки кундан кейин терговчи йигит идорага яна келиб бир неча савол берди ва кетишда конвертда суднинг чақирув қоғозини столга қўйди. Ориф ака бунинг нима эканини дарров билди. Йигитни тўхтатиб, босиқроқ бўлишга ҳаракат қилиб, сўради:

— Ҳар ҳолда, айтинг-чи, нима учун область суди кўради?

— Даъвогарнинг илтимоси шундай. Район суди холис бўлолмаслиги мумкин.

— «Даъвогар!» Демак мен «айбдор» деб аталар эканман-да! Марҳума хотиним билан, биз инсонга хос олижаноблик қилдик, деб ўйлардик. Ун уч йилдан бери шу ўйда кўнглим ўсиб, ўзимдан мамнун эдим. Сиз совуқ назарингиз билан нега поймол этяпсиз бу ҳисларни! Сиз...

Терговчининг мумдай ҳаракатсиз юзида бирон туйғу ифодаланмади.

— Судда гапирарсиз гапингизни,— деб чиқиб кетди.

— Бормаيمان! Овора бўласизлар!— деб қичқириб қолди Ориф ака орқасидан ва чақирув қоғозини йиртиб-йиртиб саватга ташлади.

У қилган ишининг тўғрилигига амин эди. Шунинг учун кўнгли ажойиб бир роҳат оғушида тинчиди. Бир кун ўтди, ҳеч ким бу ҳақда эслатмади, икки кун ўтди, уч, тўрт, беш...

Ориф ака ўзининг совхозлари, иқтисодий кенгашлари, гармселни енгиш, томорқа, боғдорчилик бригадалари, тоғ районини тиклаш сингари ишлари билан банд бўлиб кетди. Кечқурунлари уйда Онабиби, баъзан эса файласуф Темир билан суҳбатда, Ермат билан Норматни тиззага олиб, ўзини овутар, дам олар эди.

Шундай оқшомлардан бирида, эсингизда тургандир, лоп этиб Очил бува билан Азимжон кириб келди. Ермат билан Нормат югургилаб суюнчига чиқиб кетишди, Очил

бува кичкина Онабиби билан, Ориф ака умрида кўрмаган жияни Азимжон билан танишди. Меҳмон кутишди. Ориф ака ички дардини билдирмади. Кейин телефон жириглаб, қандайдир низолардан дарак берди, эсингиздадир?

Эсингизда бўлса, мана энди қиссанинг бу ёғига меҳмонлар ҳам иштирок этади.

— Обкомнинг секретари билан ҳам шунақа гаплашадими одам?! Ўзинг кимсан!— овозини кўтара тушиб сўради Очил бува. Қовоғи осилиб тушди. Ориф ака бошини солганча ўтирар эди.

— Обкомнинг бюросига қўядиган бўлишибди... Менинг «кирдикор»ларимни,— деди у анчадан кейин гамгин кулиб.— Масалани Марям доклад қилар экан. Эшитдингизми овозини?

Кечаси билан меҳмонлар уч-тўрт ойлик воқеанинг ҳаммасидан хабардор бўлдилар. Кечаси билан ухламай гапириб чиққан Ориф ака барвақт туриб бюрога тайёрланди.

Эрталаб Темир етиб келди. Онабиби, Азимжон учаласи кутубхонадан чиқолмай қолишди. Азимжон ҳам нимаси биландир бола эди. Ҳар нарсага синчковлик қилган, ҳар нарсага ҳайратда қолган... Ота-боланинг улар билан иши бўлмади. Фақат китобхонадан ҳар замонда Онабибининг чинқириқ овози эшитилиб қоларди:

— Дада, дада! Азимжон акамнинг ойилари ҳам Онабиби экан!

— Бува, бува! Темир муаллими билан масала талашиб қолувди, энгибди!

Ота-боланинг қулоғига бу гаплар кирмасди албатта. Очил бува Ориф акага далда берар, «Нима бўлса ҳам, фақат кўнглингдагини гапир, ўз ўйлаган ўйингга қилдек сохта гап аралашса, ютиб чиққанинг бекор», деб ўғит ўқирди.

У ўғлининг кўнглига ишонч солиб, елкасига қоқиб кузатди. Ориф ака кўчага чиққанда эшикдаги почта қутисига кўзи тушди, очиб, қараса, кўзига илон пўстидек яшил қороз кўринди — яна судга чақирди. Қўлида ушлаб бирпас ўтирди-да, ғижимлаб чўнтагига солди. Тинчиб кетди, деб ўйлаган эди. Ҳали ҳам мижғишаётган экан-да. «Бориб бўлман, қолаверса, райком секретариман-а! Нима ҳам қиларди...»

У райкомга бориб машинани чақирди-да, тўғри областага қараб йўл олди. Кета-кетганча бошқа нарсани унутиб, бюро мажлисини кўз олдига келтиришга уринди: «Менинг активдаги таклифларимни муҳокама қилишадими, ўзим-

ними? Таклифларимни муҳокама қилишса — мен улардан қайтмайман, мен уларни яна ҳам асослайман. Обком билан олдиндан келишмаган бўлсам, район активи билан ўз фикрларимни ўртоқлашишга ҳаққим бор. Уйлаганимни ҳамма жойда барала айтаман, баъзиларнинг пўпанаги тўзгисин, майли, мени ҳайдашса ҳайдашсин, мен ҳис уйғотаман, ҳис! Марям бўзариб, чинқириб гапиради-ку. Гапирса гапирар, «бюрократ» деганимни ҳам қайтиб олмайман... Менда обивателликдан асар топган бўлса балли, лекин унда ҳам бюрократликдан анча-мунча йўқ эмас. Билиб қўйсин».

Бюро мажлиси жуда кечикиб бошланди. Мария Васильевна йўқ эди. Уни яна бирпас кутишгандан кейин, биринчи секретарь асабийроқ қиёфада орқа эшикдан кириб, эълон қилди:

— Мария Васильевна йўқ, бугун келмайди, шуминг учун иккинчи масаладан бошлайверамиз.— Биринчи секретарь пастаккина, юзлари салқи, пешанаси кенг, кўзлари ўткир киши эди. У Ориф акага кўз қирини ташлаб, қўшиб қўйди:— Ўртоқлар, ҳар хил мулоҳазага бормасликларингиз учун айтиб қўяй, Мария Васильевнанинг келмаганлиги узрли, райондан қайтаётиб даштдаги совхозда тўсатдан тоби қочиб, ётиб қолибди. Юрак касали, деб хабар беришди.

«Титилиб кетсам ҳам жанг қилишаман», деб шай бўлиб ўтирган Ориф ака бирдан қуролини олдириб қўйгандек, саросимага тушиб қолди. Кўз ўнгида Марям, унинг тоққа чиққандаги оғир ҳансираши, оқаринқираган юзи кўз олдига келди. Қаерда? Қайси совхоз? Гармселда қолиб кетди-микан? Рутубатли гармсел нафасни бўғади...

Ориф ака чиқиб кетмоқчи бўлибми, беихтиёр бир ўрнидан ҳам туриб қўйди-ю, у ёқ-бу ёққа қараб, яна аста ўтирди. Мажлис бошланиб қолган эди. Қандайдир РТСларнинг қарзлари ҳақида гапиришарди, Ориф аканинг қулоғига кирмади. Юрак!.. Юрак касали. Ориф ака ўз юрагининг ҳам қинидан чиққудек бўлиб дукиллаётганини сезди. Вужуди ёниб кетаётган эди... «Тез ёрдам» юборилдимми-йўқми, айтишмади ҳам... Қайси совхоз? Учинчи бўлса, амбулаторияси бор...

Одамлар ҳеч нарса бўлмагандек ҳамон гапиришар эди. Бир масаланинг муҳокамаси Ориф ака назарида беш-олти соатга чўзилгандек бўлди. Бир иложини қилиб чиқиш керак... Чиқиб кетиш керак.

Ориф ака эшикни мўлжаллаб, алаглаб турганда биринчи секретарь салқи юзини столдан кўтармай сўраб қолди:

— Сиз-чи, Очилов, сизнинг фикрингиз қандай?

Ориф ака ўзи билан ўзи овора, гапдан беҳабар эди.

— Мен... Менинг фикрим йўқ,— деди у.

— Қизиқ. Шундай муҳим масалада-я?

Кабинет жим бўлиб қолди. Ҳамма бюро аъзолари ўзига қараётганини Ориф ака кўрмаса ҳам, сезиб турарди. Бир амаллаб бу дақиқани ҳам ўтказди. Танаффус бўлиши билан югуриб ташқарига чиқди. Машинасининг олдига бориб тўхтаб қолди. Миясига бир нима келиб, тўхтаб қолмаса, жўнаб кетадиган эди. Қаёққа?

Машина атрофини бир-икки айланди. Ичкарига бир кириб, яна чиқди, энди мажлисда ўтиролмаслигини биларди. Совхозга жўнашга ҳам бўйни ёр бермади. Утирди-ю, уйга қараб ҳайдади. Нега? Ўзи ҳам билмайди.

Учакишгандек, йўлда ремонтчилар иш бошлаган эди, айланиб ўтадиган вақтинча йўллар ўйдим-чуқур, чанг. Ориф ака рулни сиқиб ушлаганча, сакраб-сакраб, тезлаб борар, пешанасидан шаррос тер оқар, намчил юз-кўзига чанг ёпишиб асабига тегар эди! Мажлисда қатнашиш керак эди, ўтиролмади, одамгарчилик юзасидан бўлса ҳам Марямдан хабар олиши керак эди, боролмади. Энди нима қилиб, қаёққа кетяпти? Уйда нима бор?

Ҳақиқатан ҳам уйда ҳеч ким йўқ эди. Ориф ака шошиб кирганча ҳамма хоналарни бир айланди. Жимжит.

Ориф ака чанг уст-боши билан Онабибининг каравотига гурс этиб ўтирди, қалпогини гижимлаб, ерга қаради. Қаёқдайкин булар? Юрак касали... Юрак касали ҳар хил бўлади. Бирдан олиб кетадигани... Ойлаб қимирлатмай қўядигани...

Ориф ака бирдан ўзига ўзи аянч кўриниб кетди. Аянч. Ожиз. Журъатсиз. Бир қарорга келолмайдиган. Ўз ҳисларини идора қилолмайдиган...

«Нима қилиб ўтирибман!» деб газабли алам билан ўрнидан турганида кўча эшиги гичиллади. Очил бува қайтиб келди, тиззасигача тушган узун оқ яктаги сал гижим, этиги чанг эди. Шошмасдан келиб пақирдаги сувдан ичди, савлатли соқолини кафти билан силаб артиб қўйди. Унинг вазминлиги Ориф аканинг ҳам асабини сал тинчитди. Улар катта меҳмонхонада, стол ёнида учрашдилар.

— Қаёқда эдингиз, дада?

— Марямдан хабар олдим,— деди Очил бува.

Ориф аканинг юзи лов этиб кетди. Кўнгли тўлишиб-роқ отасига бир нафас қараб турди-да, ёш боладек бирдан бағрига ташланди. Чол бошини сарак-сарак қилиб, бурушган қўли билан ўглининг елкасини аста силади.

— Тентак... Устингдан чанг бурқиб турибди...

— Аҳволи қанақа?— сўради Ориф ака отасининг оқ жун босган кўкрагидан бошини кўтармасдан.

— Аҳволи яхши. Касалхонага ётқизишибди.

— Раҳмат, дада...

Ориф ака товуши ўзгарганидан ўнғайсизланди шекилли, юзини четга олди. Ота-бола кўпдан бундай қучоқлашмаган эдилар.

Шу пайт қаёқдандир ўксик йиғи товуши эшитилди. Чучиб қулоқ солишди.

— Онабиби!..— Ориф ака китобхонага югурди, ҳовлига чиқди. Онабиби йўқ эди. Лекин йиғлаган — Онабиби, Ориф ака буни дарров пайқади. Қаёқда, нега йиғлаяпти?

— Менга қара, Орифжон!..— Очил бува ичкаридан чақирди. Унинг овози илгаригидек вазмин, салмоқли бўлса ҳам, Ориф ака унда бир саросима асарини сезди. Қайтиб ичкарига кирди. Очил бува стол ёнида бир варақ қоғозни ушлаганча, ўғлига ваҳимали савол назари билан қараб турарди.

— Мана бу... Столда ётган экан, ўқидингми?

Ориф ака қоғозни қўлига олди. Бу суд ҳукмининг нусхаси эди. Ориф ака аввал негадир орқа-олдини айлантриб кўрди, ҳукм узун эди, ўқиб чиқишга тоқат қани ҳозир, саросимада қоғоздан қандайдир сўзни, қандайдир ҳал қилувчи жумлани қидирди. Тополмади. Бошидан ўқишга тўғри келди.

Суд икки томоннинг ҳам арзларини, далилларини эшитиб, ҳужжатлари билан пухта танишиб, шундай бир хулосага келган эди. Гражданин Очилов Ориф болани гўдаклигидан боқиб олиб, қўлидан келганча таълим-тарбия бериб, совет кишисига хос олижаноб иш қилган. Аммо боланинг асл отаси бўлмиш гражданин Исроилов Муҳаммаднинг ўз вақтида шахсга сиғиниш хатоларининг қурбони бўлиб, узоқ муддатга ноҳақ репрессия қилинганлиги туфайли хотини ва боласидан хабар олиш имкониятига эга бўлмаган. Бунинг устига, бола ўқиётган мактабдан вакил қилинган педагог Шафигуллинанинг гувоҳлигига кўра Онабибининг соғлом тарбия топиши учун уйда муносиб

шароит йўқ: гражданин Очилов хизмат юзасидан муттасил ишда, сафарда, командировкада бўлиб, бола кечаю кундуз ёлғиз қолади, у ўз ҳолига ташлаб қўйилган, педагоглар билан муомаласи дағал, бола асабий ва қайсар бўлиб ўсмоқда, бинобарин, уни бу шароитда қолдириш педагогикага хилоф ва ёш ўсмирнинг келажаги учун хавфли.

Гражданин Исроилов Муҳаммадамин эндиликда ҳар томонлама тўла оқланган, оиласи, уй шароити яхши ва бошқа барча ҳуқуқларини тиклаш билан бирга, оталик ҳақини талаб этишга ҳақлидир.

Юқорида зикр этилган факт ва мулоҳазаларни назарга олиб, область халқ суди масалани гражданин Исроилов фойдасига ҳал қилади.

Ориф ака ҳукми охиригача ўқийлмади ҳам, кўз унги қоронғилашиб, курсига ўтириб қолди. Томоғи қақраб, ўпкаси ҳалқумига келгандек бўғилар, рўнарасида столда турган чойнак билан пиёлага тикилар, қуйиб бир қултум совуқ чой ичиш эсига келмас эди. Қўлоғига ҳалиги йиғи товуши эшитилди. Қаерда, қани, демади. Худди бу уйнинг йиғиси, ўзи йиғлаётгандек эди. Очил бува ҳам ожиз. У нима қилишини билмай, этигини ечиб, кавуш кийди, яна бир нималар қилди, ҳаммаси беҳуда ивирсиш эди.

— Онабиби!!!— деб қичқириб юборди Ориф ака бирдан ҳушига келгандек. Онабиби ўрнига эшикдан Темир отилиб кирди. Орқасидан остонада Азимжон кўринди, у иссиқда ярашмаган беқасам тўнда, шу бўйи билан сўлоқмондай бўлиб Темирнинг орқасидан эргашиб юрибди.

— Биз сизни қидириб шаҳарга бордик...— деди Темир ердан кўзини олмай. Кейин ялт этиб Ориф аканинг юзига қаради, кўзида алам, ғазаб ўти чақнарди:— Сиз судга бормабсиз, Ориф амаки, Онабибини ҳимоя қилмабсиз, бош тортибсиз!— деди-да, ичкарига кириб кетди.

Ориф ака ўрнидан туриб, «Онабиби!» деб эшикка ичтилди. У Темирнинг Онабибини қаёққадир яшириб кетганини пайқаган эди. Хужрада бўлса керак, йиғи товуши ўша ердан келарди.

Бу маҳал дарвоза олдига такси машинаси келиб тўхтади. Ундан бир хотин, бир эркак тушиб, тўғри ҳовлига кириб келишди. Ит йўқми, дегандек у ёқ-бу ёққа алашгаб, айвонга қараб юришди. Булар иккаласи ҳам ўрта ёшдаги, келишган, яхши кийинган одамлар эди. Айниқса эркаги: йўл-йўл ипак кўйлагининг ёқасини очиб, пиджагини билагига солиб олган, соқол-мўйловини ҳозиргина қирдирган,

доим илжайиброқ турадиган, одамнинг дилини хира қиладиган даражада ширин-чучмал афтли бир киши эди. Ориф ака уни қаердадир кўргандай эди. Бир эмас, бир неча марта кўргандек. Кўчадами, муюшдами, ўзиними, шарпасиними...

Улар уйга кирганда Ориф ака унинг қўлида қоғозни кўрди-ю, тиззалари бўшашиб, оппоқ оқарганча уй ўртасида лол бўлди қолди. Бу шубҳасиз ўша Исроилов эди. Ёнидаги хотини. Улар Онабибини олиб кетгани келишган. Келганлар саломлашишди шекилли, яна бир нималар дейишдими-дейишмадими, Ориф ака эшитмади. Қизиқ. У Исроиловни бадбашара бир махлуқ деб ўйларди. Бу бўлса қиздай қирмизи, бировга озор берадиган одамга ўхшамайди... «Тўхта, мен бадбахт нимани ўйлаяпман? Нимани ўйлаш керак? Нима дейиш керак?..»

Бу маҳал ички эшикни очиб Онабиби чиқди. Кўзлари қизарган, юзларига кўз ёши из солган, чуваккина вужуди қалтирар эди, қўлида кичкинагина тугунча. У аввал Исроилов томон юрди. Рўпарасида тўхтаб, суратлагидай муттасил илжайган, ширин юзига тикилди. Исроиловнинг орқасида озги катта, қулоғида оғир олтин исирға силкиниб турган новча хотини кулишини ҳам билмай, кулмаслигини ҳам билмай, юзида кўпроқ йиғига ўхшаган сунъий бир ифода билан, бўлғуси ўгай қизига эрининг елкаси орқали қараб турарди. Онабиби кескин қайрилиб, Ориф ака томонга юрди, унинг рўпарасида тўхтаб, қонсиз юзига тикилди. У йиғламас эди. Эрталабдан бери қоронғи ҳужрада йиғлаб кўз ёши қуриб қолганга ўхшайди. Ориф ака унга интилиб, икки қўлини энди чўзган эди, қиз қўлидаги тугунни унинг оёқ остига улоқтирди-да, Исроиловнинг ёнидан югурганча ўтиб, эшикни бор кучи билан тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди. Эшик тепасидаги катта чамадон шалоплаб тушиб, очилиб кетди, ундан янги йил арчаси ўйинчоқлари сочилиб чил-чил синди. Ҳамма ўзини эшикка урди. Онабиби чопганча чиқиб, таксининг эшигини шартта очиб ичкарига кириб ўтирди. Унинг кетидан Темир югурди. Ундан кейин илжайган Исроилов билан унинг хотини лапанглаб чиқиб таксига ўтирдилар. Машина атрофида гир айланиб Темир бақирар, йиғлар эди. Ориф аканинг югуриб чиқишга мажоли келмади, у айвоннинг устунига манглайини босганча суюниб қолди. Кўчадан такси машинининг мотор товуши, чанг ичидан типирчилаб қичқириб қолган Темирнинг аянчли овози эшитиларди. Очил

бува ўглига курси олиб чиқиб берди. Ориф ака устунни кучганча ўтирди. У кўчага қарар, ҳеч нарсани кўрмас эди...

Темир қайтиб кирмади. Азимжон бўлган воқеадан гарангсиз, дарвоза олдида анқайиб турарди.

Ориф ака ҳовлидаги жимликдан кўрққандек уйга кирди. Остонадан ҳатлаганда пошнаси тагида пўрсилдоқ ўйинчоқлар гирчиллаб майдаланди. Ранг-баранг шиша парчалари бутун уйда сочилиб ётибди. Илгарилари Ориф ака ҳовлида бир шиша парчаси кўрса, эгилиб олиб, аллақаяқларга элиб ташлагучи эди...

Полда ётган тугунни олди. Қизига ўтган якшанба олиб берган қаргашоҳи қўлак билан Онабининг болалигидан яхши кўрган мовий кўзли эски қўғирчоғи рўмолга тугилган эди. Ориф ака яна курсига ўтирди, икки қўли билан бошини ушлаб, пешанасини столга урди, бутун алами йиғилиб энди дилига қуйилган эди, ўкириб йиғлаб юборишига сал қолди.

— Дада...

Очил бува ҳовлида, у ҳам нимага қўлини уришини билмай юрибди. Ўғлининг олдида кирмайди. Кирса ё сўкиши керак, ё юпатиши... Ҳа, ёлғиз йиғласа йиғлаб олсин, йиғламанса сал совиб ўзига келсин.

Чорак соатлардан кейин яна Орифнинг овози келди.

— Дада!

Очил бува кирди, белбоғига икки қўлини тираб ўғлининг қошига келди. Ориф ака бошини кўтармай сўради.

— Марям бюро ҳақида... ҳеч нима демадимиз?

— Йўқ... фақат, мана бу хатни...— Чол белбоғининг қатидан конверт чиқарди. У буни буларнинг ўзаро гапи бўлса керак деб, беришга пайт тополмай юрган эди.— Бериб қўйинг, девди.

Ориф ака хатни олиб, очмай столга ташлади. Яна олиб, унга кўз тикканча ўйлаб қолди. Оча бошлади.

Очил бува ўғлининг хаёли ҳалиги фожиадан сал бошқа ёққа чалғиганидан кўнгли ёришиб, ташқарига чиқди. Ток тагига кириб, шира тўплаб қолган узумларга қаради, оғир бошларини ушлаб-ушлаб кўрди. Жонивор роса бўлиб берибди. Бу кимсасиз ҳовлида булар энди кимнинг кўзини қувонтиради?

Бобо ўглига раҳми келганини ўзидан яширишга уриниб, узумларга ачингандай гапирарди.

Шу маҳал ичкаридан қаттиқ қаҳқаҳа эшитилди. Чол кулоқларига ишонмай, уй томон қайрилди. Оёқ остида ха-

зон шитирларди. Қаҳқаҳа яна эшитилди. Бу сафар Очил бува қўрқиб кетди. Уйда Орифдан бўлак ҳеч ким йўқ. Ҳа, Ориф. Ушанинг товуши.

Очил бува юрагини ушлаб лапанглаб югурди. Кулги ҳамон эшитиларди, энди аниқ, янгроқ, қувноқ...

— Дада! Ҳа-ҳа-ҳа! Вой, ҳа-ҳа-ҳа!

Бобо эшикни очиб ичкарига кирса, Ориф ака Онабининг кичкина каравотида чалқанча ётиб, оёқларини осмонга кўтариб, ичаклари узилгундай қаҳ-қаҳ урарди. Бир қўли корнида, бир қўлида хат.

— Вой қизалоқ тушмагур-эй, эшикни тарақлатиб чиқиб кетди-я!— деб куларди Ориф ака. У қоғозни отасига узатди.

Марям ёзар эди:

«Облсуддаги ишдан хабар топиб, мен Исроилов деганини суриштирдим. Қандай билганимни кейин гапириб берарман, ҳозирча сенга керак маълумот шу: Исроилов катта аферист. Судга топширган ҳужжатлари қалбаки. У қаллоблик ва чайқовчилик билан қўлга тушиб, ўн икки йил қамоқда ётиб чиққан, ҳозир «шахсга сиғиниш қурбони» бўлиб олиб, яна улгуржи чайқовчилик билан шуғулланиб юрган бир муттаҳам экан. Бу жуда аниқ. Онабиби учун хавотир олмасанг бўлади. Мен кеча ҳам у ишлаб турган шаҳар прокуратурасида эдим. Ишни охирига етказолмай, қайтаётиб мана бу ерда ётиб қолдим... М.»

Ориф ака ўрнидан туриб кетган, жуда ўзгарган, ҳаракатчан, серғайрат эди. Дадасининг атрофида айланиб, уйда у нарсани бу ёққа, бу нарсани у ёққа қўйиб, гўё тартиб ўрнатар, тинмай гапирар эди.

— Вой қизалоқ туматур-эй, эшикни тарақлатиб чиқиб кетди-я!— дерди нуқул, гўё қизининг умрида қилган энг катта яхшилиги шудек.— Қалай, кейин нима деди, дада, қандоқ ётган экан? Сизни дарров танидимиз? Уша-ўша-я? Бюрони сира ҳам гапирмади денг?— Ортиқча эзма бўлиб қолганини ўзи ҳам сезди шекилли, дадасининг олдида тўхтаб сўради:— Бировнинг аблаҳ бўлиб чиққанига бундай хурсанд бўлиш яхши эмас-а, дада, нима дедингиз? Лекин йўқ... мен бунга суюнаётганим йўқ. Мен унинг қаллоблигини илгаридан билардим, кўнглим сезарди. Унинг қаердадир бемалол юрганидан дунё тордек туюлар эди менга. Энди суюнганимки...— елкасини қисди, яна кулди,— билмайман нега суюнганимни, айтиб беролмайман. Буни Темир айтиб беради, у файласуф.

У Азимжонни чақириб Темирни топиб келишни буюрди. Узи ошга уринди.

— Жиян, қайтишда икки чимдим зиравор ҳам ола келинлар.

— Хўп бўлади. Ҳалиги-чи, тоға? Ундан керакмасми? Ориф ака кулиб юборди.

— Оббо жиян, эсинг жойида. Олиб кела қол, йигитлар йиғилишиб қолдик,— отасига шўхлик билан кўз қисиб қўйди,— бир улфатчилик қилайлик. Вой қизалоқ тушмагур-эй, эшикни тарақлатиб чиқиб кетди-я! Вой, Онаби тушмагур-эй...

Ориф ака қўлида косови билан туриб ўйланиб қолди. Эшик тарақлаганда унинг дили қаттиқ жароҳатланган экан шекилли. Шу гапни такрорлаб гўё ярасига малҳам босар эди.

— Тушмагур-эй...

Очил бува унга қараб кўзи қувонади. Қорайиб турган осмонда оқшом шарпаси ҳукмрон эди. Қуюқ, зангори ўрик тутуни буралиб-буралиб ғира-шира ҳовлини бутунлай чулғаб олди. Бу тутундан уйларга оилавий бир файз киритадиган, таниш, хонаки ҳид таралар эди.

— Оббо, қизалоғи тушмагур-эй...— деди яна Ориф ака. Қизиган қозонга жаз этиб пиёз ташлади...

Шу билан биринчи қисса тугади. Энди меҳмонлар кетишлари керак. Ориф ака тонгда райком гаражидан машина чақириб, уларни шаҳарга, ундан аэропортга элтиб қўйишни шоферга тайинлади. Азимжон унга қараб туриб, ўйларди: биринчи кўрган одамнинг ҳам бир неча кунда шунча яқин бўлиб қолиши мумкин экан. У тоғасининг бутун ич-ташини, хулқу хаёлини, ўтмишини, ташвишу орзуларини батамом билиб олгандек эди. Жигарчилик экан-да. Бунинг устига, шу бир неча кун ичида улар шунча воқеалар, шунча эҳтирослар билан бўлиб, бир неча ойнанинг савобини топишди. Хайрлашганда Азимжон тоғасининг суратини дилига жойлаб қолгиси келгандек, юзига узоқ тикилиб турди.

— Дийдор кўришиш насиб қилмаса... омон бўл, жиян, юртинга омон қайт, толеинг ёр бўлсин,— деди Ориф ака. Неварасининг кўнгли тўлишиб келаётганини пайқаган Очил бува олдини олиб унинг елкасига қаттиқ-қаттиқ қоқиб қўйди:

— Энди бунга Комилани кўрсатаман,— деди у,— кейин Акбаралига ўтамиз, уни ўзим кўрмаганимга ҳам олти-етти йил бўлди чамамда. Етим нарса, онаси ҳам нимжонроқ эди, хабар олмай чакки қилибсан.

Ориф ака отаси билан кучоқлашиб хайрлашаркан, айбини бўйнига олиб, Акбаралига кўпдан-кўп салом топширишни илтимос қилиб қолди. Машина эрталабки наमतоб тупроқда жимжимадор тасмадек иккита из қолдириб, район марказининг катта кўчасидан дала йўлига чиқиб кетди.

Ҳали шабнам кўтарилмасдан туриб, узоқларда, чўлда бўлса керак, иккита-учта қуюн анчагача йўрғалаб юриб, уфқда йўқ бўлиб кетди. Қаршида эса қадимий водийнинг пахтазорлари, тоғ этакларигача кўм-кўк. Онда-сонда очилган чаноқлар бу кўк денгизда садафдек ялтирарди.

Далаларда терим тараддуди. РТС қўраларида зангори комбайнлар карвон-карвон бўлиб туришибди. Яктагининг бир енгини чиқариб белбоғига қистириб олган йигитлар шийпоннинг радиосини баланд қўйиб, шошмасдан хирмон шиббалашади. Шийпоннинг соя томонида эса қизлар, дам пичирлашиб, дам қиқир-қиқир кулишиб, пардоз қилишади, этак танлашади, ўсма қўйишади. Узоқда дори сепадиган, барг тўкадиган самолётлар гуриллаб, гоҳо уларнинг қийқириқларини босиб кетади. Ҳали иш қизиганча йўқ. Лекин кузнинг тараддуди ҳаммани далага чорлаган.

Ориф аканинг шофери, паканагина пишиқ, чўтир бола бугун димоғи чоғ экан, оламни тўлдирган офтобга, нурга, ёруғликка тўймаётгандек, толпиниб, гуркираб, ғайратига сиғмай ҳайдаб борарди. Енида ўтирган Азимжоннинг кимлигини билгандан кейин, дилидагини тўка кетди.

Куз яқин. Ўзбекистонда энг дилбар фасл. Олтин куз. Бу ибора кузда олтинланиб сарғаядиган Россия ўрмонлари туфайли туғилган бўлса керагу, лекин у кўпроқ бизнинг ўлкамизга хос. Уз номи билан оқ олтин ўлкаси-да! Ҳақиқий олтин куз — оқ олтин кузи. Ҳали барглари тўкилганда кўрасиз: бу чексиз далалар ёппасига бодроқдек оқариб кетади, узоқда хирмонлар чарақлайди, йўллар ҳам, жўяклар ҳам олисдан оқариб кўринади. Тут шохларида, телеграф симларида паға-паға оқ пахта. Панжарали бункерлар аста лапанглаб келиб автопоезд платформаларига бўлутдай ағдарилади, йўлларда пахта ортган машиналар тинмай физиллайди, этакда пахта, қизларнинг бошларида пахта, тарозуда пахта, оёққа пахта илашади. Мезон толлари учиб келиб юзларга ёпишади...

Баъзан пахтани териб тугатиши маҳолдек кўринади. Тунлар совиган сари чаноқлар қарс-қарс очилиб, ойдинди тишини кўрсатиб жилмаяверади, кечагина пахтаси териб кетилган карталар, эртасига қарабсизки, яна оппоқ бўлиб турипти-да.

Кеч куз яна ҳам файзли. Дала шийпонининг ерқасидаги ҳовузга сумбула суви тўлиб, қайрағоч барглари қайиқдай сузади, ҳовуз атрофида чўғдек ёнган гултожихўрознинг ерга тўкилган қоп-қора уруғини олиб, тол шохидаги тўрқовоққа шундоқ сепсангиз шомда беданангиз роса кайф қилиб сайрайди-да. Битбилдиқ, битбилдиқ, битбилдиқ... Чайлада пичан устида ётиб қолганмисиз? Ҳидига маст бўлиб ухлайди одам. Шабнамдан кўрпангиз нам тортиб оғирлашганда бошингизни мундоқ чиқариб қулоқ солсангиз, қовун полизда кўкчаларнинг тарс-тарс ёрилганини эшитасиз. Тонг-саҳар шабнам кўтарилмаё туриб, яланг оёқ югуриб ўша ёрилганини тонг созуғи билан карсиллатиб еб олсангиз борми! Оҳ-оҳ-оҳ...

Ориф аканинг шофери ўзи гапириб ўзи роҳат қиларди. Азимжон буларнинг биттасини ҳам кўрмаган, унинг кўзлари ялтираб, оғзининг суви келди.

— Саёҳат қилиб юрган бўлсангиз, эҳ-ҳе, ҳали кўп ажойиботни кўрасиз! — деди шофер.

Аэропортда Азимжон бу чўтир бола билан зўрға ажрашди. Умуман Азимжон бир нарсани фаҳмладикки, бу ерда энг кўнгилсиз нарса одамлар билан ажрашиш, хайрлашиш экан. Ҳар сафар кўнглининг бир жойи узилгандек бўлади. Иккинчи қайтиб кўрмаслигини билганиданми...

Аэропорт катта, гавжум эди. Қандайдир сермулозимат йигитлар келиб Очил бува билан саломлашишди. Неварасини етаклаган чолу кампир бир қучоқ гул кўтариб перронга югуриб ўтди, кузак гулларининг ўткир ҳиди қолди ҳавода. Шаҳарлик, қишлоқи, эркак, хотин, елкасига бўғча осган ёш-яланг, сершовқин бола-чақа — бари қучоқлашиб кўришган, ўпишиб хайрлашган... Бу ерларда одамларнинг қариндош-уруғи мунча кўп!..

Ана, қошларини териб, киприкларига сурма тортган, Марғилон атласидан калтагина кўйлак кийган стюардессалар ўтиб кетишди. Бари дуркун, бари баркамол, фариштадек, бари Фотма-Зухроми, нима бало, бир-биридан ажратиб бўлмайди. Чўтир шофер айтган ажойиботдан бири шу бўлса керак-да...

Қизик, бу ерда ҳамма нарса катта, чексиз, кенг. Само-

лёт ҳам мухташам бир қасрдек, пастда кўринган яшил водийлар ҳам, яйловлар, биёбонлар ҳам чексиз. Ана, оқиш булутларнинг тепасидаги қорамтир фазо ҳам чексиз, азалий, абадий. Азимжоннинг ёнида ўтирган буваси ҳам ҳозир гоҳо азалийдек, абадийдек кўринади ва бир зумга Азимжондан қаёқларгадир узоқлашиб кетгандек бўлади. У тўқсон тўрт ёшда... Азимжон уни умрида биринчи бор кўрди. У нақадар узоқ Азимжондан...

Лекин бувасининг оппоқ ўсиқ қошларига, чуқур ажинлар тилкалаган иссиқ чехрасига қараганда бир зумлик бу таассурот дарров йўқолади. Бувасининг кўзларида ернинг ташвишлари. Азимжоннинг тан-жонига роҳатбахш илиқлик югурди.

Улар тушлик овқат қилиб, пластмасса идишлардаги чойни ичгунча ҳам бўлмай самолёт қўнадиган кенг бетон майдон кўзга кўриниб қолди. Булутлар тепасидаги тубсиз қорамтир фазонинг юқини қанотларида олиб тушган азим самолётнинг ғилдираклари ерга тегди. Ер билан осмон гўё шу майдонга келиб туташарди.

Улар меҳмонхонага жойлашгунча кеч кириб, театр олдидидаги камалак фонтанлар кўкка қараб сапчиган, атрофдаги гулзорларда битта ҳам бўйи скамейка қолмаган эди. Азимжон меҳмонхонанинг болохонасида туриб пастда қайнаган кўча-ю майдонларни, олисда ёнган ранг-баранг неон вивескаларни узоқ томоша қилди. Кейин чой чақириб, туғундаги ёғлиқ патир билан чой ичдилар.

Кела келгунча бир-бирларига икки оғиз сўз қотмаган бобо билан невара, кўнгилларининг теран бир ерида шу ўй сақланган экан шекилли, бир оз дам олгандан кейиноқ Ориф акадан гап очдилар. Айниқса Азимжон ташвишда эди: энди тоғасининг иши нима бўлади? Онабибини қайтиб ололадими, йўқми? Мажлисда ишдан ҳам олиб ташлашса...

— Ҳалиги ўрис хотин қаттиқ душман экан-да Ориф тоғамга.— деди Азимжон.

— Марямми?— деб кулди каравотга чиқиб чордана қуриб ўтирган Очил бува.— Улар бир-бирларига сира ҳам душман бўлолмади, билиб қўй, болам,— бобо соқолини тутамлаб, кейин қўлининг сирти билан тагидан кўгариб силаб, ўйчан жилмайиб ўтирар эди.— Бунини баъзилар тушунмайди-ю, аммо лекин бир кун эмас-бир кун эр-хотин бўлиб қўлиқлашиб юришса, мен сира ҳайрон бўлмасдим, ҳа.

— Ориф тоғам билан ўша хотин-а?

— Булар бир умр олишса ҳам-чи, иккаласи бамисоли ялакат мағиз, ҳа. Уларнинг орасига ҳеч ким ола сололмайди. Бу дўстликнинг илдизи, эҳ-ҳе, болам, жуда ҳам чуқур. Жуда ҳам чуқур...

Азимжон яна дераза олдида туриб қолди. Майдон ҳамон қайнар эди. Пойтахтнинг улғувор майдони. Бир қарашда бегона, бир қарашда эса шундай қадрдонки, йиғлаворинг келади. Дўппилар, шлякалар, дурралар, саллалар. Кимдир бахтини учратган, кимдир илҳақ, интизор...

Очил бува чироқларни ёқмай, ўрнида чўзилиб ётиб, гапини давом эттирар эди:

— Сен билмайсан, жон болам... бу жуда ҳам эски, жуда ҳам чуқур...

Азимжоннинг кўз ўнгида бошқа бир майдон келиб гавдаланди.

ҲИКОЯТ

Майдон худди мазор сингари жимжит. Унда ғуж-ғуж одам гуваладай қалашиб, тирбанд бўлиб турибди-ю, лекин жимжит. Аҳён-аҳёнда бир ўқ узилиб, овози майдон устида узоқ янграб туради-да, яна мудҳиш жимлик чўкади.

Кенг майдон у ёғидан-бу ёғигача пасту баланд қилиб йирик-йирик тош тўшалгандай, лекин бу тош эмас, яхлит елкалар. Жулдур елкалар, яланғоч, ориқ елкалар, букчайган елкалар. Олти минг одамнинг елкаси. Уларнинг юзини кўриб бўлмайди. Уларга шундай икки букилиб, ердан кўз узмай туриш буюрилган. Бош кўтарган отилади. Аҳёнда янграган ўқ овозлари эса, ботаётган кунни ёки она шаҳар вайроналарини бир кўриб қолиш учун, ёхуд бирон жигарини излаб аланглаган, бебардош шўрликларни учириб кетар эди.

Олти минг эгик бош. Эрталабдан бери тўпга тутилаётган исёнкор шаҳарнинг бир амаллаб жон сақлаган бир қисм аҳолиси мана шу эди. Булар кўпроқ бола-чақа, хотин-халаж, қари-қартанг; гарнизондан етиб келган жазо отрядлари уларни шаҳар четидаги мана шу тақирга ҳайдаб чиқди. Каппон саҳни деб аталадиган бу жой доим оппоқ шўри чиқиб, қишин-ёзин сивот сувдан ботқоқ бўлиб ётадиган бир майдон эди. Ёз кунлари унда қалъадаги солдатлар дупур-дупур машқ қилар, олачиқ тикиб ўқ отар, қопга сомон тикиб найза санчар эдилар, шаҳар фуқароси буни бекорчиликда девор рахналарига тизилиб тоза томо-

ша қилар, бола-бақра бўлса атрофдаги дўнг тепаларда ёпирилиб ётар эди. Энди маълум бўлдики, ўша машқлар бежиз эмас экан. Ана ўша солдатлар майдоннинг четида, баланд қўрғон тагида саф тортиб, милтиқларининг найзаларини майдонга ўқталиб шай туришибди. Каппон бостирмаси ёнида уларга команда бериб турган қип-қизил, жез мўйлов, келишган офицер майдонда ҳеч ким бош кўтармаётганидан зерикиб кетгандек, бетоқат, оқ қўлқоп кийган қўлларини бир-бирига ишқалаб-ишқалаб қўярди. Бугун у эрталабдан бери шундай ишладики, бошқа биров бўлса чўзилиб ётиб оларди. Энди эса зерикиб қолаётганга ўхшайди. Туман тушди, у жунжикиб кетяпти, солдатларни дам у ёққа олиб бориб саф торттиради, дам бу ёққа. Ўқ отилмаганда майдонда фақат шунинг товуши янграйди. Команда сўзлари англашилмайди, кескин янгроқ товуш эшитилади холос:

— Ҳау-ҳау, ҳау-ҳау!

Майдондаги ҳалқ унинг овозини ҳам, ўзини ҳам яхши танийди. «Жезмўйлов» деб аташади. Тупроққўрғоннинг энг жоҳил, пияниста, қайси қовоқхонага кирса бировни уриб майиб қиладиган бебош бир офицери эди. Ўз хотинини ҳам бир казакка рашк қилиб, болта билан чопиб ўлдирган экан. Ҳозир у зерикиб кетяпти. Қўрғоннинг ичкарисида катталари, майдондагиларни нима қиламиз, деб кекса генерал билан маслаҳатлашяпти чоғи. Жезмўйловга айтса-ку қиради ташлайди-я. Бу ҳезалак чолнинг маслаҳати аччиқ ичакдек чўзилиб кетди...

Қош қораяр, совуқ туман қуюқлашар, одам тўшалган майдон устида қўланса ҳовур кўтарилар, онда-сонда йилт этган инсон чеҳраси Железмўйловнинг имоси билан шамдек ўчар эди. Кимнинг кими тирик, ким тул, ким етим — ҳали маълум эмас. Бу одамларнинг бутун алам-изтироблари, бутун аччиқ фарёди ҳали ичида. Майдон ўликдек жимжит. Фақат пастда, елкалар панасида, оёқлар остидагина заиф ҳаёт шарпаси ер бағирлаб аста гимирлайди. У ерда одамлар бир-бирларининг юзларини кўрадилар, ердан кўз узмаган ҳолда бир-бирларига пичирлаб сўз қота оладилар.

— Шаҳар ер билан текисланиб кетди, Мадумар,— дерди боласининг бўйнидан босиб турган Очил-тақачи ёнидаги қўшнисига. Мадумар-куллол бўқоқ эди, уч соатдан буён эгилиб туриш унга гўр азоби бўлди. Лекин фикри хаёли боласида. Унинг ҳам боласи ёнида. Ёлғиз боласи.

— Бошингни кўтарма,— деб пичирлайди ҳар нафас боланинг кокилидан ерга тортиб. Ун беш ёшигача боласининг кокилини кестиролмади шўрлик. Бу йил энди битта эчки орттириб Шоҳизиндага борадиган бўлиб турган эди, мана бу фалокат юз бериб...— Бошингни кўтарма деяпман, ўриснинг юзини кўриб қолсанг мохов бўласан!— дерди Мадумар хириллаб.

Очил-тақачи Мадумарни танийди, кулоллар растаси тақачиликнинг шундай ёнгинасида. Мадумар ўзи дилкаш йиғит, касби-корлик одамни бошига кўтаради. Ҳамма касбларнинг пирини билар, Очил-тақачини «Довуд пайгамбарнинг ўзига қўл бергансан», деб ҳазиллашар эди. Лекин бир феъли бор — ўрисни кўргани кўзи йўқ. Неча йил ёнма-ён ишлаб, неча йил баҳслашиб, Очил-тақачи унинг шу кўр-кўрона эътиқодини синдирилмади. Ҳозир ҳам унинг боласига айтган гапини эшитиб, ўйлаб турди-ю, бу сафар бир нима деёлмади. Нима ҳам десин Мадумар бечора? «Бошингни кўтарма, ўқ ейсан!» десинми? Болага-я?..

Пастда ҳаёт оёқлар оралаб ҳамон ўрмаларди. Дам илондек вишиллаб хунук миш-миш таралар, дам тақдирга тан берган биронтаси Азроил ҳақида аччиқ ҳазил тарқатар, кимдир, ноумид шайтон, дегандек билар-билмас башорат қилар эди.

— Эшитдингми, ярим кечага обориб ҳаммани битта-битта отиб ташлармиш...

Бўғиқ фарёд, йиғи ер бағирлаб бир-бирига уланиб кетади.

— Шунча одамни отолмайди, шаҳар кўчаларида ётган ўликларнинг ҳисобига етсин аввал...

— Қўзғолоннинг бошлиқларини териб олармиш...

Кимдир хотинчалиш хунук товуш билан йиғлаб, бурнини артарди:

— Мен қўзғолонини билмайман, мардикорга оладиганини олиб кетган, кўчага ҳам чиққаним йўқ, айтинглар, жон қўшнилар, қозоқ ўрисга айтинглар, начайликка айтинглар...

— Нафасингни ўчир, кўса!— деди унга кимдир.— Битта сенмидинг! Сон минг одам бош эгиб турибди бу ерда!

— Войдод, биродарлар, ўлиб кетаверамизми, гуноҳчимиз нима!

Уқ янгради. Яна кимдир кетди. Очил-тақачи пасту ба-